

૨૩૬૪

શિવ મહિમા શિમંતળી નાટક.

(ત્રિઅંકી)

પ્રાચિન પુરાણના આધાર ઉપરથી

રચનાર,

ડાહ્યાભાઈ છગનલાલ વ્યાસ.

શ્લોક.

મેં આ રચ્યું નાટક સાર શોધી, જેમાં પ્રભૂ ભક્તિ પવિત્ર બોધી;
કીર્તી સતીની પળ લેશ નોંધી, જોશે ન તે જે જન છે વિરોધી.

છપાવી પ્રસિદ્ધકર્તા,

સુરજભદ્ર જનકીદાસ.

મુંબઈ.

“ સુબોધ પ્રકાશ ” છાપખાનામાં છાપ્યું.

સન ૧૮૮૫.

કિંમત ૮ આના.

ચોપડી ૨૭૨૨ કરી છે સ-
ક છપાવનારે રાખ્યો છે.

આ “શિવમહિમા શિમંતણી નાટક” સન ૧૮૬૭ના
 ૨૫ મા આક્ટાનુસાર સરકારમાં રજીસ્ટર્ડ કરાવ્યું
 છે, માટે તેમાંના લાગે કે કંઈ પણ લાગ. —
 પછી ગદ્યમાંનો કે ખદ્યનો, — પ્રસિદ્ધકર્તાની
 પરવાનગી સિવાય કોઈએ છાપવો, છપા-
 વવો કે સ્વહિતાર્યે કોઈપણ જાતના
 ઉપયોગમાં લેવો નહિ.

DEDICATED

TO

AMARATLAL LALLOOBHAI BHATT.

DEAR FRIEND !

The friendship, that exists between us ever since our old school days, has, I am very happy to declare, become a source of mutual happiness and solace. I am, therefore, inclined to assert that a sincere and disinterested friendship is, in its sympathetic and heart-rejoicing influences, a divine blessing, which to selfish and narrow-minded persons cannot have a conception of. Prompted by this feeling I dedicate this work of mine to you my friend ! hoping that our friendship may continue not only to the ends of our lives, but even beyond that.

Yours sincerely,

THE AUTHOR.

Bombay, July 28th 1885.

પ્રસ્તાવના.

શિવપુરાણના દશમા અધ્યાયમાં શિમંતણી આખ્યાન વર્ણવ્યું છે, તેની રચના પર ધ્યાનકરી આ નાટકનું ધ્યાનરણ મેં ઉતાર્યું છે, અને તેથી તેમાં મૃતને અમૃત પાઈ સજીવન કરવાના પ્રયોગ, આકાશવાણી, ભવિષ્યવાણી, પાતાળલોક,—વગેરે કેટલાક અદ્ભુત અને અતિશયોક્તિયુક્ત ખનાવોને તેમના મૂળ આકારમાં કંઈપણ ફેરફાર વગર મારે પણ આપવા પડ્યા છે. તેવા ખનાવોને કાઢી નાંખતાં આ આખ્યાનનું પ્રાચીનત્વ ઝાંખું થાત, એવું મારી મેં તેમ કહ્યું નથી. તેમછતાં અલંકાર, તથા અતિશયોક્તિ છુટી પાડતાં જે વાત રહેછે, તે, ગુણીજનોને સત્યરૂપ અને ગ્રાહ્ય છે, એ કેહેવાની અગત્ય નથી.

નાટકમાં આવેલાં પાત્રો.

પુરૂષ વર્ગ.

- ચિત્રસેન.....અયોધ્યાનો સૂર્યવંશી એક રાજા.
ચિત્રાંગદ.....તેનો પાટવી પુત્ર ; શિમંતણીનો પતી. ✕
ચિત્રવર્મા.....કનકપુરીનો રાજા ; ચિત્રાંગદનો સસરા.
શેષ.....પાતાળનો રાજા;સૂઝગાનો પિતા;ચિન્સ.
કરંટક.....શેષનો સેવક.

સ્ત્રી વર્ગ.

- કાંતા.....ચિત્રસેનની પત્નિ ; ચિત્રાંગદની મા. ✕
શિમંતણી.....ચિત્રવર્માની પુત્રી ; ચિત્રાંગદની પત્નિ.
સુશિલા.... }શિમંતણીની સખિયો.
રત્નવંદા... }
સૂમંગા.....શેષરાજાની પુત્રી; ચિત્રાંગદની બિછ સ્ત્રી. ✕
સુનંદા.....શેષ રાજાના પ્રધાનની પુત્રી.
પ્રધાન, રાજગુરુ, જોષી, ચોખદાર, સિંપાઈઓ વગેરે.

(બધા પાત્રો સાથે મળી હશ્વર પ્રાર્થના કરેછે.)

૫૬.

હશ્વર સરજનહાર, જગતનો હશ્વર સરજનહાર. --ટેક.

તેની સત્તા ત્રિલુપ્તમાં આપી;

સહુનો તે આધાર, --જગતનો.

સ્થુળને સુક્ષ્મ વસ્તુમાં સરખો;

બાણથી નિરાકાર, --જગતનો.

સચરાચર, સર્વાન્તરયામી;

અવિનાશી, અવિકાર, --જગતનો.

અગણિત, અકળિત ગુણ છે તેના ;

બુદ્ધિ ન પામે પાર, --જગતનો.

રાય ને રંક બધા પર સરખી ;

એની કૃપાની ધાર, --જગતનો.

સમ, દમથી શેષધી જીવ ! તેને ;

તારો કર ઉદ્ધાર, --જગતનો.

પ્રભુકૃપા વિણ અન્ય ઉપાયે;

બુઝે ન અધ અંગાર, --જગતનો.

જેને વેદ, સ્મૃતિમાં ભ્રમ્યો;

આત્માનો શ્રંગાર, --જગતનો.

ભગ એને જન ભાવ ધરી દીધ;

મોક્ષનું એ છે દાર, --જગતનો.

શિવ મહિમા શિમંતણી નાટક.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—મેહેલનું દિવાનખાનું.

ચિત્રવર્મા—“આહા પુરી ખીલી ચંદા”—એ રાહ.

પ્રભુની છે ગતી ન્યારી, જાણી શકશે શું સંસારી—પ્રભુની—ટેકવ

કરે જીવ કોટિધા ઉપાય, ધાર્યું તોયે હરીનું થાય—પ્રભુની.

સુખી દુખી માનો મનથી, અનુભવીને તે કાંઈ નથી—પ્રભુની.

તથાપી દુનીઆ માને, જ્ઞાની તેને માયા જાણે—પ્રભુની.

હતો વાંઝિયો ભારે દુખી, થતાં પુત્રી થયો સુખી—પ્રભુની.

કરતાંની એ લિલા દિસે, રડે જીવ એક અન્ય હસે—પ્રભુની.

અહો જગદેશ્વર કૈલાશપતિ ! તેં તારી કૃપાદૃષ્ટિથી મને પરિણામે કૃતાર્થ કર્યો. તારા ઉપર જે દ્રઢ વિશ્વાસ રાખે છે, તે અંતે મારી પેઠે ઈચ્છિત ફળ પામે છે. આજથી દશ મહિના ઉપરનો મારો ખેદ આજના આનંદની સાથે સરખાવતાં એ પ્રભુ ! તારી પૂર્ણ શક્તિનું ચિત્ર મારા મનરૂપી વિશાળ પટ પર યથાસ્થિત માનસિક દૃષ્ટિને સાદશ થાય છે. મનોવિકારના રમકડા તરીકે હું મારી જડતાથી તારા સરખા વરદાતા અને ભક્તવત્સળને મેલી અન્ય ઉપાય અને ઉપાધિમાં વળગી રહ્યો હતો. પણ જ્યારે મનો વૃત્તિના અયોગ્ય વિકારને મારી મેં તારા પર દૃઢ નિશ્ચયથી મન લગાડ્યું, ભારેજ હું પરિચિત તારી પ્રસાદીને પાત્ર થયો.

એ મને સલ ભાસે છે કે, માણસો હજારો અને લાખો ઢાંગ ધતૂરા અને ધંતર મંતર કરે છે, પણ તે સધળું મૂર્ખતાનું કારણ છે. તેવા ઉપચારોથી કંઈ વળતું નથી ; પણ જો સાચી પ્રિતીથી તારા પર ભરંશો રાખે, તો ઉચિત ઇચ્છેલું ફળ મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

આહા ! શી આનંદની વાત ! મારી રાણીને છેલ્લા દહાડા હતા, માટે આજ ચાર પાંચ દિવસ થયાં મારો જીવ ઊંચો હતો, અને ઇશ્વરની કૃપાનું શું પરિણામ નિપજશે, તેની આતૂરતાથી વાટ જોતો બેઠો હતો. એટલામાં એક દાસી મારે લાં કન્યાના જન્મની વધામણી કહી ગઈ. મૂર્ખ મનુષ્ય ગર્ભ રહેતાં પુત્ર જન્મનીજ આશા રાખે છે, અને ધાર્યા પ્રમાણે અવતરનાર બાળક પુત્રજ હોય છે, તો આનંદની સાથે તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે. પણ ભોગ જોગે જો તે છોકરી હોય, તો તેમાં ઇશ્વરના કૃપા માનવો નથી, તેમ આનંદ પામતો નથી.

ગીતિ.

મુર્ખ મનુષ્ય એમ માને, પુત્રી કરતાં પુત્ર સુખદ ઝાઝો ;

સુત સહુને પ્રભુ આપે, સૃષ્ટિ ચાલે નહીં જરા લાગે.

પણ ચાલ હવે રાજ્યસભામાં વિરાજી કન્યારતના જન્મની શાસ્ત્રાનુસાર વિધી તથા ક્રિયા કરાવું. તેમજ મારી પ્રજા ઉત્સાહ દર્શાવવા આવે, તેનો ઘટિત ઉપકાર માનું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ--રાજ્ય સભા.

પ્રધાન--સૈન્યાધિપતી ! કેવી આનંદની વાત ! આપણા મહારાજા ઉત્તરવયે પહોંચ્યાથી સંતતિ નિશેની દુગ્ધામાં અહર્નશ રિખાયા કરતા હતા. પણ પરમેશ્વરે મોડે પણ પ્રસન્ન થઈ આશા બંધાવી, અને આજે તે એક સંદર કન્યાના પિતા થવામાં ફળિભૂત

યઈ. આજે આપણી સદ્ગુણી, ધર્મશીળ રાણીના માથા પરથી વંઝા દોષ ઉતર્યો. ઈશ્વર સદાચરણનું ફળ આપ્યા વિના રહેતો નથી.

સેન્યાધિપતિ—ખરું કહો છો મંત્રેશ્વર ! “અંતે ધર્માન્ય છે.” આપણા મહારાજાએ સ્વપ્રામાં પણ કોઇનું ખોટું કર્યું નથી, તો જગદેશ્વર જેવા કૃપાનિધિ તેમના અહિતમાં કેમ હોય ?

પ્રધાન—ખરું જરૂરે. પણ સેન્યાધિપતી આપણે આજ રાજ્યકચેરી સંબંધી બધી રીતની વ્યવસ્થા આગળથી કરી રાખી જોઈયે. આજનો દહાડો નાગરિકોને અને રાજ્યની બધી પ્રજાને દિવાળી સરખો છે. આજે સારા સારા લોકો બેટો લેઈ રાજાજીને મળવા આવશે ; વિદ્વાનો આશિર્વાદ દેવા આવશે ; અને ભાટ, ચારણાદિ પરાક્રમી રાજાની કિર્તિ ગળવતા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા આવશે. તેમનો મહારાજાને યથાઘટિત સત્કાર કરવો પડશે. માટે જોઈતી સઘળી સામગ્રી લાગતા વળગતાઓ પાસે તૈયાર કરાવવી જોઈયે. મહારાજાને રાજ્યસભામાં પધારવાના વખતને હજી ધણી વાર છે, તોપણ આજે મહારાજા નિયમ કરતાં ધણીકરી હેલા અત્રે પધારશે.

કારભારી—મહારાજા તે વાતની ચિન્તા ન કરો. આપના હુકમની પેહેલાં મેં સમજીને તે બધી તૈયારી આગળથી કરી રાખી છે. (નેપથ્ય તરફ જોઈ) આ શું ! મહારાજા પણ આ તરફ આવતા જણાય છે.

પ્રધાન—આલો આપણે સામા જઈને સત્કાર કરીયે. (થોડા વખત પછી બધા ઘટિત સ્થાને બિરાજે છે.)

ચિત્રવર્મા—મંત્રેશ્વર ! જીઓ ઈશ્વરનો કેવો મહિમા છે ! આજથી વર્ષ દહાડાની વાત પર હું જે વિશે ખિન્ન હતો, તે હું આજ તે માટે હર્ષ-સરમાં ઝીલું છું. અરે ! કાલ સુધી સવા-રમાં હું વેહેલા ઉઠતાં ખમચાતો, કે રખે મારા જેવા વાંઝિયાનું કોઈ

બ્રુલથી મોંદું જોઈ ન જાય, અને આજે વળી ઇશ્વરે ઝરખે બેસવાનું કરી આપ્યું. આજે વંઝા દોષ ટાળી ઇશ્વરે મને કૃતાર્થ કર્યો. પ્રભૂ ! હું પેહેલો પ્રણામ તને કરું છું, અને પછી મારા શુરૂ આદિને. - (નમે છે.)

રાજ્ય સભાનો પ્રસાલચી—ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ કૃપાનાથ ! પણ કુંવરીને બદલે રામજીએ જો કુંવર આપ્યો હોત, તો અહા હા હા !

પ્રધાન—જાનો રહે મુરખા ! “અધપાંસળી તે વળી દાખી રહે ?” તરત પોતાના વિચાર ભસી દે. અરે બેવકુફ ! કુંવરી આવી તોયે શું થયું અને કુંવર આવ્યો હોત, તો શું થાત ? જગતકર્તા સ્ત્રી જાતિને તારી સમજ પ્રમાણે જન્મ ન આપત, તો-પછી સૃષ્ટિ તેને આગમ્યથી સમેટી લેવી પડત. (રાજાને) મહારાજ ! આ સર્વ આપની સ્તુત્ય, દયાળું રાજનિતીનું, અને પ્રજાના આશિર્વાદનું ફળ છે. મારી તો ખાત્રી હતી, કે ઇશ્વર આપને કોઈ દિવસ કલંકી રાખશે નહિ.

(એટલામાં ચોપદાર બેઠ લેઇ આવેલા નાગરિકાને ઓગામાગી સલામાં પ્રવેશ કરાવે છે અને તેઓ સઘળા રાજાને યોગ્ય અભિવંદન કરી, બેઠ ધરી, ધટતી ગળ્યા પર બેસે છે.)

એક જોશી—મહારાજ ! આજ અમારો હર્ષ, સાગરની પેઠે સરહદ વગરનો થઇ પડ્યો છે. વારં ઇશ્વર આપનું તથા કુંવરીજીનું રક્ષણ કરે, અને આપના સઘળા મનોરથ પૂર્ણ કરે.

રાજા—આપના આશિર્વાદની હું હમેશાં અભિલાષા રાખું છું અને તેમાં હું કદિ નિરાશ થતો નથી. માટે આપનો ઉપકાર માનું છું. વારં મહારાજ ધડી માંડી આપે કુંવરીના જન્મભક્ષર તો બનાવ્યા હશે ?

જોશી—હા કૃપાનીધી ! મેં તેજ સમયે ઘડી માંડી જન્માક્ષર બનાવ્યા છે, તે મહારાજની ઇચ્છા અને આજ્ઞા થતાં વાંચી સંભળાવીશ. જન્મપત્રિકા તો કુંવરીના અહ સ્થિર થયે કરીશ, કારણકે જ્યાંસુધી અહ સ્થિર થયા નહિ હોય, ત્યાંસુધી ગણીત બરાબર આવતું નથી. માટે કુંવરીજી સાત, આઠ વર્ષનાં થશે, ત્યારે જન્મપત્રિકા તો તૈયાર કરીશ.

ચિત્ર—ચિન્તા નહિ. જેમ અનુકુળ પડે તેમ કરવું. વ્યાપણે ઉતાવળ નથી.

શાસ્ત્રી—રાજધિરાજ ! જાવી બન્યા વગર રહેતું નથી. પત્રિકા મોડી કરી તો શું અને બહેલી કરી તો શું ? જુઓને આજથી વર્ષ દહાડા ઉપર આપને આજના આનંદનો અસંભવ નહિ હતો ? આપ શું તે સમયે થોડી ચિન્તા કરતા હતા ? પણ જ્યારે ઇશ્વરની મરજી થઈ ત્યારે જાવી પોતાની મેજે વગર બોલાવે સામું આવીને ઉભું રહ્યું. મેં આપને તે વખતે મારો મત પુછતાં કહ્યું કે ઇશ્વર સર્વ સત્તાધારી છે, અને તેની તે સત્તા અગમ્ય, અપાર છે.

રાજ્યગુરુ—અને મારો પણ તેજ ઉપદેશ હતો.

ચિત્ર—અરે ગુરુજી ! મારેજ બિજો પ્રણામ મેં આપને કર્યો છે. જિયેનું મન મનાવવા જેમ તેઓ ઇચ્છા દેખાડતી, તેમ હું તે વખતે પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે ક્ષાંક્ષાં મારતો, જેકે મને તે વિશે આસ્થા નહિ હતી. જેપિઓ પાસે હજારો જપ, તપ તથા પાઠ પૂજા કરાવ્યાં, અને તેમણે વાયદા આપ્યા, તે પણ પૈસા સાથે વ્યર્થ ગયા. જ્યારે આપનો ખરો ઉપદેશ ધ્યાનમાં લીધો, ત્યારે આજના હરખનો દિવસ આવ્યો છે. હવે મારી ખાત્રી થઈ કે, પરમેશ્વર “ મુકેલી ચિકી ” મોડી બહેલી સિવદાર છે.

જોષી—(સ્વગત) મારે ને આ ગાડીના પૈડા જેવી પાધડી-વાળા શાસ્ત્રીને પરંપરાથી વેર ચાલ્યું આવે છે, અને તે મારા મૂળમાં બેઠો છે. હમણાં મેં લગાર જોતિષની વાત કહાડી કે, વગર બોલાવે કુતરાની પેઠે વચ્ચમાં ઝટ મરડમાં ભરડી ઉઠ્યો કે, “ભાવી પદાર્થજ અને છે.” જાણે કે મહો માણસના મુખદુખમાં કંઈ અસર કરતા નથી. જ્યારે આપણો લાગ આવશે, ત્યારે એને પણ જોઈ લેઈશું. હમણાં બોલું તો ખોટું દેખાય. ધીર-જનાં કૂળ મીઠાં છે. (પછી શાસ્ત્રીઓએ માંહે માંહ દરેક વિષય-પર શાસ્ત્રાર્થ કરવા માંજ્યા; વેદિઓએ વેદના મંત્રોથી આશિર્વાદ આપ્યા; ભાટોએ રાજના પૂર્વજોથી લેઈ જન્મેલી કુંવરી સુધીની કિર્તી ગાઈ સભાને ગળવી; કવિઓએ છત્રીશ કોડ દેવતાઓને કવિતામાં ગોઠવી તે તમારું રક્ષણ કરે એવી આશિષ દિધી; અને નૃપે તે બધાને શરપાવ અપાવ્યો.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—દીવાનખાતું.

ચિત્રવર્મા—પ્રિયા! ઇશ્વરની ગતિ ગહન છે. રાંજરિદ્ધિ છતાં આપણે આજથી એક વર્ષ ઉપર વંઝાપણથી કેવી દુઃખદ સ્થિતિમાં છતાં? તારું અહર્નિશ શોકાગ્નિથી ઝાલિ પામેલું કમળ વદન જોઈ હું એકાંતમાં બેસતો, અને જ્યારે ત્યાં પણ શોકની છાયાથી છવાયલું તારું મુખ મારી સામું ટગર ટગર જોયાં કરતું, ત્યારે મારું હૈયું ભરાઈ આવતું. અંતઃકરણમાં તો નિરંતર આંસુનાં ઝરણુ ઝરતાંજ. એથી મારું ખાધું પીધું બળાને ખાખ થઈ જતું. અરે! હમણાં પણ તે સાંભરતાં હું ઉદાશ થઈ જઈ છું. કેહેવાની મતલબ કે પ્રિયા! અંતે સાચી સાલ પરમેશ્વરનીજ છે. ઇશ્વર સત્ય છે, અને તેથી કૃત તેનુંજ સ્મરણ કરવું, એ માણસનો ધર્મ છે.

રાણી—આર્યપુત્ર ! સત્ય છે. પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરનો આ-
પણી ઉપર મોટો ઉપકાર થયો છે. ઓ પ્રભુ ! દશે આંગળીએ
ધૂળ ચાટીને કહું છું કે, એવું દુઃખ શત્રુને પણ ન આપીશ. અરે!
એક સંતતિ વિનાની કંઈ વિટંબણા ! મહિએર, મોશાળ કે ક્યાંય
વિવાહ વાજને ગઈ હઈશ, ત્યાં ખમચાતી ને ખંચાતી. બહેલી ઉડીને
સયનગૃહમાં નીચે માથે બેસી રહું, અને જ્યારે બધાં ઉડે, ત્યારે બહાર
આવું, કે રહેને આ હર્ષના દિવસમાં વંઝાદોષને લીધે હું કોઈના
જીવને કચવાવવાનું સાધન સવારના પહોરમાં અન્નણુતાં પણ થઈ
ન પડું. મારી સમાણીઓની આંગળીએ કુમળાં બાળકાં બાજેલાં
જોઈ હીઝરાઈને હું ઉભી સુકાતી. બહા ભગવાન ! ફરી જોળા
પાથરી માગી લેઉ છું કે, માથાના વાઢનાર શત્રુને પણ તું એવું દુઃખ
ન દેખાડીશ. પણ પ્રાણનાથ ! તે દહાડે જોશી મહારાજ તો માત્ર
નામ પાડી તથા બીજા થોડાક ગપાટા મારીને ચાલતા થયા, પણ
બેહેનની જન્મોત્તી તો કંઈ વાંચીએ નહિ. માટે હવે સારો દિવસ
જોવડાવી જોશી રાજને જન્મપત્રિકા વાંચવા બોલાવોને. એને
નવમું વર્ષ તો ક્યારનુંએ બેસી ચુક્યું છે, અને લગ્ન વિગેરે કર-
વાનો બધો આધાર જન્મોત્તી પર રહે છે.

રાજા—ઠીક યાદ કર્યું પ્રિયા ! તારીં એવી મરજી છે, તો
કાલની કાલે બધી જોઈવણ કરું છું. આપણા ગામના સઘળા
સારા સારા વિદ્વાનોની સલા કરી કુંવરીની જન્મોત્તી તેમની સમક્ષ
વાંચાવીશ. પછી કંઈ ? પણ વાઈં બેહેન બગીચામાં રમવા ગઈ છે?

રાણી—(સામે આંગળી બતાવી) ઓ પેલી રમે. હમણાં
તો માથું દુખવાથી સુતેલી હતી.

રાજા—(ગભરાટમાં) માથું ? શેણે દુખ્યું ? તું વૈદરાજ આવે
તેને દેખાડે છે કે નહીં ?

રાણી—અરે ! હા રે હા ! દેખાડું તો છુંજ તો, પણ એની તો પ્રકૃતિ એવીજ છે. હમેશાં સાજી માંદી રહે છે. કોઈ દહાડો કંઈ ને કોઈ દિવસ કંઈ. પારખી કર્યાથી મેહેનની પ્રકૃતિમાં વધારે સુધારો થશે, એમ મને લાગે છે. “કોણે દીઠી કાલ” ? હહાવો લીધો તે આપણો. “જીઆથી જોયું લણું.”

રાજા—કલ્યાણી ! આવા ગાંડા વિચાર શું કરે છે ? સાંભળ, જે થવા કાળ લે થયું જવાનું. ઈશ્વરેચ્છા,—જેને બહેમી, મુરખ લોકો નસીબ કહે છે,—તે કોઈથી મિથ્યા થશે નહિ. તથાપી આ સધળા પરથી જણાય છે કે, કુંવરીને ઘરમાંથી કાઢી પારકે ઘેર મોકલવાની તને ઘણી હોંશ છે, અને તેમ છે તો આજ જન્મોત્તરીની સમ્મતિ લેઈ પરણાવીશું. (મંત્રીને નેપથ્યમાં આવતા જોઈ) આ મંત્રેશ્વર આવ્યા. મંત્રેશ્વર ! હમણાંજ હું તમને બોલવાનો વિચાર કરતો હતો.

પ્રધાન—મહારાજ ! એવી મારી શી અગત્ય પડી ?

રાજા—એટલીજ કે, આપણી સિમંતણીની જન્મોત્તરી જોવા ડાવવી. તે એવી રીતે કે, નમરીના બધા નામીયા જોષિઓને તેડાવવા, અને તેમની સમીપ આપણા રાજજોષી જન્મપત્રિકા વાંચી સંભળાવે આ ગોઠવણ રાખવાની મતલબ એજ કે, તેને સત્ય વાત કહેવાની જરૂર પડે. કારણ કે જોષિ લોકો જન્મોત્તરીમાંની ખરી ખીના ન કહેતાં જન્મમાનની કૃપા સંપાદન કરી સાચો શિરપાવ મેળવવાની આશાથી જેમ સાચું લાગે તેમ સાકરના રવા મુખરૂપી વખારમાંથી ખાલી કરતા જાય છે. હું ધારું છું કે, મારી ગોઠવણથી ધારેલો વિચાર પાર પડશે.

પ્રધાન—મહારાજ ! આપનો વિચાર યોગ્ય છે. સામા પ્રતિરૂપિ હોય, તો બોલતાં અને ગપાટાં મારતાં ખમચાય ખરા. વારૂ એજ માફકની કાલે ગોઠવણ કરીશ.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—રાજ્યસભા.

રાજા—જેથીરાજ ! કેમ પત્રિકા લાવ્યા ?

જોષી—હા મહારાજ.

પ્રધાન—ચાલો ત્યારે હવે તમારું કામ તમે ચાલતું કરો.

જોષી—ધણું સારું મહારાજ ! (જન્મોત્તરી ઉઠેલે છે, એટલામાં તેની પાસે એક શાસ્ત્રી, જે જોતિષ જાણતો હતો, તેની નજરે જન્મોત્તરીની સાતમી કુંડળીના ગ્રહસ્થાન પદ્મા તે જોઈને ખિન્ન થયો. પછી રાજજ્ઞેષિ થું કહે છે, તે જાણવાને આતુર થઈ બેઠો.)

રાજા—ચાલો જેથી ખાવા અમે સધળા, તેમાં વિશેષ હું, જન્મપત્રિકા સાંભળવાને ધણા આતુર છિયે.

જોષી—ઠીક મહારાજાધિરાજ ! સાંભળો.—

શું પુછવું ? બાળ્યશાળીના ધરમાં જે વસ્તુ આવે, તે સધળી લાગ્યશાળીજ હોય. આપણી કુંવરીનું નામ તો શિખંતણી છે. બેહેનના ગ્રહ એવા ઊંચા સ્થાનમાં આવ્યા. છે કે, તે જ્યાં જશે, ત્યાં પાટલે પુજશે, અને સુકા ઉજ્જડ વગડામાં પણ તેનું પગલું પડતાં લીલા લહેર થઈ જશે. કોઈ ચક્રવર્તિ રાજાના મેહેલને તે ખોતાના તેજથી ઝળઝળતો કરશે. વળી તે ધર્માત્મા, ધણીજ ગંભીર, મહા સુશીળ, ચિરંજીવી, અખંડ સૌભાગ્યવાન, ત્રિપુરા-રીના પરમ પ્રદેને પુજનારી, ગૌઆહાણ પ્રતિપાળ, સ્વામી સહિત સ્વર્ગે જનાર, પરમ પતિવ્રતા, સદાચારી અને ટુંકામાં કહીએ તો હે મહારાજ ! આપની કુંવરીમાં ભુમીએ ખીજ દમયંતી બાળી છે. આપનું ધન્ય બાળ્ય કે, આ અમૂલ્ય રતનની પ્રાપ્તિ આપની વંશમાં થઈ.

રાજા—વારંમહારાજ! એ, આપ સરખા પવિત્ર આત્મજ્ઞોના આશિર્વાદનું, અને મારા મહાન પૂર્વજોના ધર્મનું મિશ્ર પરિણામ છે.

પ્રધાન—સત્ય છે. (એટલામાં પ્રધાનની પેલા શાસ્ત્રીના મુખ તરફ દૃષ્ટિ થઇ, અને જાણે રાજજોષિનો તે તિરસ્કાર કરતો હોય તેમ તેના તરફ જોતો દેખાયાથી) કેમ શાસ્ત્રીજી ! આપને કંઈ આ પ્રસંગે કહેવું છે ? જો કંઈ કહેવું હોય, તો બેલાશક બોલો. તમે આમ ઉદાસ કેમ છો ?

શાસ્ત્રી—સેહેજ મહારાજ ! એ તો હું જન્મોત્તરી સાંભળી ઇશ્વરની ખુબી પર વિચાર કરું કે, આહા! ઇશ્વરની શી લીલા છે.

રાજા—આ પંડિતના બોલવામાં કંઈ ભેદહોય એમ લાગે છે.

પ્રધાન—મને પણ તેવું લાગે છે.

રાજા—(શાસ્ત્રીને) ભુદેવ ! તમારા બોલવામાં કંઈ ઊંડો ભેદ છે, એટલું જ નહિ પણ તે જાણવાલાયક છે. મારે કંઈ પણ સંકેત ન રાખતાં અમને તે જાણાવવાની કૃપા કરો.

શાસ્ત્રી—પણ જો તે હું આ સ્થળે બોલું, તો તે વિવેકથી ઉલટું ઠરે.

રાજજોષી—(સ્વમત) આપણી કંઈ લુચ્ચાઈ આ પેટ ખળ્યાના જાણવામાં આવી છે, અને જો તેમ હશે, તો તે પુરી રૂબેટી કયાવગર રહેશે નહિ. કારણ અમારા પ્રપંચી કુળની સાથે એના કુળનો પરંપરાથી વિરોધ ચાલ્યો આવે છે. ઇશ્વર કરે તે ખરું. (પ્રસિદ્ધ) કહી દોને મહારાજ એમાં વિવેક શો ને બિવેક શો ?

રાજા—નિઃશંકાય. જે સાચું છે, તે કહેવામાં વિવેકને કંઈ ખાધ લાગતો નથી, મારે મારા પર કૃપા કરી જોને તમે વિવેકની વિરૂદ્ધ ગણો છો, તે કહો.

શાસ્ત્રી—(નીચું જોઈ થોડીવાર વિચાર કરી) કૃપાનિધી ! મારું બોલવું દેખીતું અવીવેકી છે, એટલું જ નહિ પણ આ સભા-

માં બિરાજનારા પ્રત્યેક ગૃહસ્થને થોડું ઘણું કલેશકારક પણ છે. પરંતુ થનાર વાત મિથ્યા થનાર નથી. સત્ય બોલવાથી અસત્ય બોલનારને તો કડવો લાગીશ, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણકે વિરૂદ્ધ સ્વભાવ તેજ વેર છે. જે સત્યવક્તા તથા સત્યશોધક છે, તેઓ તો મારું બોલવું જોકે ખેદકારક છે, તોપણ ખુશી થવાના અને આપ સરખા તો તે કેહેવાનો મને આમ્મહ કરોછો. રાજા બિરાજ ! સાંભળો. બેહેનની જન્મપત્રિકાની સાતમી કુંડળી પર દ્રષ્ટિ પડવાથી તેના ગ્રહોના તરફ જોતાં એવું લાગે છે કે, જ્યારે કુંવરી ચૌદ વર્ષની થશે, ત્યારે તેના પ્રિયપત્નીના માથા પર એક ઘાત આવશે. આ ઘાત અશુભ છતાં, પૂન્ય દાનથી તેનું થોડું ઘણું નિવારણ થાય તેવી છે મહારાજ ! અને તેમાંજ આપણી બધી આશા અને દિલાસો છે. (સઘળા ઉદાસીમાં પડે છે.)

રાજા—(થોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યા પછી) મહારાજ ! તમે અસત્ય કહોછો એમ મારાથી કેહેવાતું નથી, તેમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો ખોટાં પણ મનાતાં નથી. તેથી મનેખેદ થાય છે. • પણ એકલો ખેદ ઉપાયરહિત નિરર્થક છે. મારે હાથ જોડીને તમને તથા સઘળા ભૂદેવોને એટલી પ્રાર્થના કરવાની છે કે, તે દુષ્પત્નું વાદળ કુંવરી તથા તેના ભવિષ્યના પત્નીના માથા પરથી દૂર કરવા શાસ્ત્રોમાં જે જે દાન, પૂન્ય તથા વૃત્તો ઉપવાસો કહ્યાં હોય, તે સઘળાં વિસ્તારથી કહો, કે જેથી તે પ્રમાણે કરી “પડતી ભીંતને ટેકો” આપ્યા જેવું પણ કંઈક થાય.

પ્રધાન—શાસ્ત્રીજી ! અપરાધની ક્ષમા માગતાં હું એટલુંજ કહું છું કે, થનાર વાત કોઈ રીતે આગળથી અટકળાતી નથી. “વિઘાતાના ક્ષેપ” સત્ય છે. માણસો ભાગ્ય દેવીના દસ છે, જે ઉછાળતાં ગમે તો સુખના કુંજમાં કે દુષ્પના ઊંડા કુવામાં જોત-જોતામાં મરણી પડે છે. કાળ મહિમા દેખાડનાર ચક્રની શક્તિ પ્રત્યેક પ્રાણી પર પોતાનું બળ અજમાવે છે. એ બધા

નિયમો પાપ પૂન્યના વિભાગ પ્રમાણે સઘળાં પ્રાણી પર લાગુ પડવાનાજ. પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે તે કાઢીને આગળથી સમજાવું નથી, એમ હું તો માનું છું.

ગુરુ—પ્રધાનજી ! આપનું કેહેવું સત્ય છે. માણસની યુદ્ધિની જે લિંટી નિયંતા જગદેશ્વરે ફોરો છે. તેની પેલી પારનો કંઈ પદાર્થ જાણવાને કે સમજવાને માણસની યુદ્ધિ તદ્દન અશક્ત છે. તેમજતાં જે પરાણે તેવી અગમ્ય વાત માટે ફાંફાં મારે, તો તેના પરિશ્રમનું સાર્થક એટલુંજ થશે કે, તેની યુદ્ધિ માથાના સંગીન ભાગમાંથી ખસી લગાર પોલા ભાગમાં ભરાશે.

રાજા—ગુરુજી ! તમારી એટલા તિવ્ર છે. તોપણ જે વિદ્ય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર બતાવે છે, તે કલ્પિત છે, એમ મનાવું નથી. માટે તે કદને દુર કરવાને તમારી સલાહની મને જેટલી જરૂર છે, તેટલી તમારી ટીકાની નથી. (ભંડારીને) બાઈ ભંડારી ! આ સઘળા વિદ્વાનોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે ભંડારમાંથી શિરપાવ લાવી આપો. (શિરપાવ વેહેર્યા પછી રાજ્યસભા વિસર્જન થાય છે.)

. પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—અંતઃપુર.

રાણી—(સુખાસનપર અઢેલી પડનાં સ્વગત) પ્રભુ ! તે મને મોટી ઉમ્મરે રાજ્યપુત્રીને લાયક કુંવરી આપી ભાગ્યશાળી બનાવી છે. એ તારો ઉપકાર મારા પર કરેલા અનેક ઉપકારોમાં ઉમેરાયો છે. આહા ! શી કુંવરીની સુંદરતા ! શું એનું ડહાપણ ! કુંવરીનાં અવયવોનાં સઘળાં લક્ષણો સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં માન્ય કરેલ લક્ષણ જેટલે મળતાં આવે છે. મારા પેટે પુત્ર નથી, એટલે આ રાજ્યગાદીના વારસ તો મારા જમાતજ થવાના; અને જમાઈ અને

છોકરામાં ફેર પણ શો છે? કારણ “છોકરી આપી છોકરો લેવો,” એ સંસારની કેહેવત છે. જમાત્રને દત્તક કરી અહિંયાંજ રાખીશું, એટલે પુત્રી અને પુત્ર બંનેનું સુખ જોતાં અમારી આંખો મિચાશે. (એટલામાં રાજાને ખિન્ન મુખે પ્રવેશ કરતાં જોઇ) પ્રાણપતી! આપનું હંમેશ હસતું વદન આજ ખિન્ન કેમ દેખાય છે? મારા સમ મને તેનું સાચું કારણ કહો. આજ આપે રાજ્ય-સભામાં જોષિઓને કુંવરીની જન્મોત્તી વાંચવા બોલાવ્યા હતા, તેમાં શું આવ્યું? શું કોઇ અહ દુઃખસુચક છે? પ્રાણનાથ! શા માટે ત્વરાથી ઉત્તર નથી આપતા? મારા સાચું ટગર મગર જોઈ શું રહ્યા છો? અરે! માફ હોયું કંઈ જુદાજ કુતકો કદપે છે. શું એટલી એક છોકરી પણ ઈશ્વર નહિ ઢાળવા દે? અથવા છોકરીના પગલાથી શું આપને, મને કે રાજ્યગાદીને કંઈ નુકશાન છે?

રાજા—(નિશ્વાસ નાંખી) મારી વહાલી! લખ્યું તો થયું. કુંવરીએ મનુષ્ય દેહમાં અવતાર લીધો તે નહિ લીધા બરાબર છે.

રાણી—કેમ કંઈ આકાર કાળચંદ્ર છે?

રાજા—કારણ અને કાળચંદ્ર તો બ્રાહ્મણો જાણે. જોષિઓ જન્મોત્તી પરથી કહે છે કે, કુંવરી ચૈદ વર્ષની થશે, ત્યારે તેના પતીના માથે એક ધાત છે.

રાણી—પણ તે તો જપ, તપ, દાન, પુન્યથી તથા બ્રાહ્મણો પાસે રૂદ્રિઓ ચાલું કરાવવાથી અને કુંવરીને વ્રત કરાવવાથી મરી શકશે. અહો! ધાત છે કે ખીચું? ધાત તો દરેક માણસને માથેથી ગઈ હોય છે, પણ તેથી કંઈ બધાં માણસ મરી પરવારતાં નથી. મારા માથેથી ઓછામાં ઓછી સાત ધાતો ગઈ છે, છતાં તમે જીવો છો તેમ હું હમણાં જીવતી જાગતી તમારા સામી વાતો કરતી બેઠી છું.

રાજા—પ્રિયા! તે ખરું, પણ મારો જીવ સાંભળ્યું છે, ત્યારનો અધિરો બની ગયો છે. “રાંકને હાથ રતન છાજે નહિ,” તેમ આંખો ખેંચાવી સંતાનમાં છોકરીની માટી મળી, તેના પણ અત્યારથી બળાપા. (ગુરુને આવતા જોઈ રાજા, રાણી બંને) આવો ગુરુ! અમે નમન કરીએ છિયે.

ગુરુ—“શત સંવતસર દિધિ આયુષ્યવાન્ બવ.”

રાજા—મહારાજ! મારા જેવા સુખ, દુષ્કર્મમાં વારંવાર રિઆતા પ્રાણીને વધારે વાર જીવીને શું કરવું છે? હવે તો આ ક્લેશદ સંસારમાંથી છુટિયે, એવો આશિર્વાદ આપો. તમે રાજ્ય-સભામાં કુંવરીની જન્મપત્રિકા તો સાંભળી છે?

ગુરુ—અને તેથીજ હું તે સંબંધી તમારા તથા રાણીના મનનું સમાધાન કરવા આવ્યો છું. ધરણ તથા ગ્રહોને આગળ કરી છુટી ખાનાર બ્રહ્મણોના કેહેવા ઉપરથી આપ આવા સમગ્ર અઘ શોકમાં કેમ ગરકાવ થાઓ છો? ઈશ્વરની ગતિ ગહન છે. તેનો પાર વેદ પણ પામ્યા નથી, તો મનોવૃત્તિને આધિન એવા જોષિઓ તેમાં શું સમજવાના હતા? તેઓ તેમની જીવિષ્ય-વાણીમાં લાખો વખત જુકા પડે છે. તેઓ જન્મોત્તરી જોઈ અમુક માણસ આટલા વર્ષે મરશે, એમ કહે છે, અને તેમજતાં તે માણસ જન્મોત્તરીમાં કહેલાં કરતાં બમણાં વર્ષ વખતે જીવે છે. કેહેવતમાં નથી કહ્યું કે જો મોતની આગળ કોઈનો ઉપાય ચાલતો હોય, તો “વૈદનાં મરે નહી અને જોષીઓનાં રાંડે નહિ.” આ કેહેવતથી જોષી, અને કેટલીક અતિશયોક્તિમાં વૈદ પણ જુકા દરે છે. જ્યારે જોષિઓ અમુક કન્યા આટલામા વર્ષે રાંડશે એમ જાણી શકે છે, ત્યારે તો તેઓ તેણીના માટે દિધાયુવાન્ વર શોધી આપવાને પણ શક્તિવાન છે. માટે કોઈ તેવો વર શોધી આપે, એટલે આપણી કુંવરીને તેની સાથે પરણાવીએ. કુંવરીની જન્મોત્તરીમાં તેના પત્નીની વ્રાતની વાત લખી છે, અને જોષિઓના કોઈ શોધી આપેલા

વરની જન્મોત્તરીમાં દિધાયુ ભોગવશે, એમ લખ્યું છે, તોપણી કુંવરીના કંકણની કોરને પણ શી ધાસ્તી છે? કદાપી કુંવરીના ગ્રહ તેના પતીને નડે એમ માનીયે, પણ તેણીના વરનું દિધાયુપ ક્યાં જાય? વાઈ દેશ દેશ જો આ વારતા ઉડશે, તોપણી કોઈ કુંવરીને પરણશેજ નહિ. માટે લગાર સમજ વાપરી આ વાતને ધુળમાં દાટશે તો તેમાં હાણી નથી. વળી જો તે કુંવરી જાણશે, તો તે ખીચારી બળી બળીને મરશે. માટે શોક તણ ઇષ્ટ દેવ શંકરનું નિરંતર ધ્યાન ધરે. કુંવરીનું મન પણ અત્યારથી શીવસેવા તથા ભક્તિમાં લગાડવું. કદાપિ જોષિનું કેહેવું કંઈક અંશે સાચું હોય, તોપણ શિવજીની કૃપાદ્રષ્ટિથી આવતું વિદ્ય વચ્ચમાંજ અટકી પડે.

રાજા—મહારાજ! આપની શિખામણ સત્ય છે. મને શિવ પર એટલો વિશ્વાસ છે, કે તે મને કોઈ દિવસ દુખનો ઓળો પણ દેખાડનાર નથી.

રાણી—અને મારી આસ્થા પણ તેવીજ છે. કુંવરીને હમણાં હમણાં તેની બેનપણી સાથે આપના આશ્રમ પર શીવ સેવાની વિધી 'શિખવા મોકલું છું'. અને પ્રાણનાથ! આપ ગુરજના કેહેવા પ્રમાણે મારી લાડકી શિમંતલ્હીના જાણ્યામાં તેના કમનસીબની વાત નહિ આવે, માટે કુંવરીની પાસે આવનાર, જનાર દરેક માણસને આજ્ઞ કરવી, કે તેઓ તે સંબંધી ચું પણ ન કરે.

ગુરુ—ધણી સારી ગોઠવણ. આજો હવે હું રજા લેજી છું.

(સર્વે જાય છે ; અને ગુરજના કેહેવા પ્રમાણે કુંવરીની

જન્મોત્તરીની વાત વધારે ફેલાય નહિ, એવો બદો-

બસ્ત રાજા કરેછે.)

અંક ૨ નો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—રાજ્યમેહેલનો બગીચો.

શિમંતળી—સખિયો! આ વસંતઋતુના મહિમામાં આપણે આજે એકાદ ગરબો ગાઇએ તો ફીક. કેમ બેહેનો હું ગાઉં, પણ તમે જીપાડશો?

રતનવંદા-મુશિલા—અમે પણ એવુંજ ઇચ્છીએ છીએ. માત્ર તારી ઉત્કંઠાની વાટ જોતાં હતાં.

શિમંતળી—(સખિઓ સાથે ફરતાં ગાયછે.)

ગરબી.

“ અંબા જોવાની આડીરે,” એ રાહ.

વસંતઋતુ સુખકારી, નર નારીને પ્યારી.—ટક.

નિરમળ જળ નદિયોમાં વેહેતાં, મંદ ગતિને ધારીરે,—નરનારી.

વેલી, તરે નવપક્ષે વે છાયાં, ફળ, ફુલ ફાલ્યાં બારીરે,—નરનારી.

શિતળ, સુવાસિત વાયુ વાયે, પ્રાણીને આનંદકારીરે,—નરનારી

કાયલ ગુણ ગાય વસંતઋતુના, મધુર સ્વરે પોકારીરે,—નર.

જન મનમાં હર્ષ પ્રિત બરાયે, ઋતુ રચના કિધા ન્યારીરે,—નર.

તે પ્રભુના ગુણ ગાતાં કહિયે, સીલા તારી ભલિ હારીરે,—નર.

(ગાઇ રહ્યા પછી) બેહેન રતનવંદા! મધ્યાન છેક નમી પાક-લો પહોર થયો છે. તડકો આછો થઈ ગયો છે. પેલા કુંજની આસપાસ સુંદર, મનહર ગુલબાસો વિવિધ પ્રકારે ખિલ્યાં છે. મોગરાની કળિયો પણ દીપી નિકળી છે. જાંબ, જીંજીર, ગુલાબ, ગુલછડી, અંબો વગેરે મુગંધિમય પુષ્પો કેવાં શોભી રહ્યાં છે ! પુષ્પોનો સુવાસ જ્યાં બરાયો છે, એવા શિતળ, મંદ પવનની દહેઠાથી શરી ને આહા ! કેવું સુખ થાય છે ! ફુવારો પણ ઉડી હોજમાં જાણે મોતીનો ઢગલો કરે છે. માળી ઝાડોને બીજી વારનું

પાણી સિંચી ગયો છે. વેલિયો અને ખિન્ન હોગતા છોડાએ તેમની લિલાસથી તડકાથી લગાર ઝાંખી, મંદ પડેલી આપણી દ્રષ્ટિને પાછી પ્રયત્ન સ્પષ્ટ કરીછે. પેલા આશ્રવદક્ષ પર રહી કોયલાદિ મધુર પક્ષીઓએ આખી વાડી તેમના સુસ્વરથી ગાયનમય કરી મેલી છે. ચાલો હવે આપણે રોજની પેઠે વાડીમાં ફરતાં જઈ શિવજીને માટે હાર ગુંથીએ.

(તેઓ આમ તેમ ફરે છે)

રત્નવંદા—એહેન શિમંતણી ! આમ આવ. જો આ ખિલેલા તનમનિયાના ઝુંડમાં પેલો ગુલાબનો છોડ તેના એક ફુલ સાથે કેવો શોભેછે !

શિમંતણી—વાહ ! એમાં શું પુછવું ? જાણે સરખી વયના મિત્રમંડળમાં કોઈ ચક્રવર્તિ રાગનો પાટવી કુંવરજ બિરાજતો હોય ના. પણ અક્ષી ! ગુલાબની પાસે એક જો વેલિ હોત, તોપછી તેની શોભામાં મળ્યા ન રહેત.

સુશીલા—(રત્નવંદા તરફ કટાક્ષ કરીને) રત્નવંદા ! સમજીકે ?

રત્નવંદા—ના એહેન મને તો સમજ નહિ પડી. કુંવરીની સમસ્યાપૂર્તિ તું કર.

સુશીલા—કુંવરીની અલંકારિક બાષાનો ખરો અર્થ એ કે, ગુલાબના છોડની જગ્યાએ કોઈ ચક્રવર્તિ રાગનો પાટવી કુંવર સમજવો. તનમનીઆ, એ આગળ પાછળ એઠેલા તેના મિત્રો સમજવા. અને તે ગુલાબના છોડની પાસે એક પ્રફુલ્લિત વેલીની ન્યૂનતા બતાવી, તે પોતેજ. સારાંશ કે, પોતાને કોઈ ચક્રવર્તિ રાગના પાટવી કુંવરની પટરાણી થવું છે, અને કોઈ શુભ પ્રસંગ તે જ્યારે તેમના મિત્ર મંડળમાં બિરાજ્યા હોય, ત્યારે પોતાને અર્ધાંગ બની તેના પડખામાં વિરાજવું છે. કેમ સખી શિમંતણી ! તારો મંતરથ એજ કે ?

રત્નવંદા—(હસતાં) શાખાસ ! મુશીલા ! શાખાસ ! લોકાના મનના મર્મ સમજવાની તારામાં ઠીક યુદ્ધિ છે. મારાથી તો આ ! કંઈ સમજાય નહિ.

શિમં—(હસાઈ જવાથી બીજી ગમ મોં ફેરવીને) બીજો કંઈ કામ, ધંધો હોય, તો તેમાં મન ગુંથાય, પણ તેમ ન હોય, એટલે સ્વભાવિક રીતે કુતર્કો સુઝેજ તો. “જેવું હૈયે હોય, તેવું ઓઠે આવેજતો.” કમળાવાળું માણસ બધાંને કમળાવાળાં દેખેછે. મેં તો સેહેજ કુલની શોભા કહી, બાકી તારા મનની તેવી ઈચ્છા હોય, તો તું બાણું.

મુશીલા—રત્નવંદા ! અલી જોયું કે ? “મનમાં ગમે ને મુંડી હલાવે” તે આનું નામ. મનની વાત કહી, સારે માંદું કેવું થાળી જેવડું થયું.

શિમં—ચાલો આજે પેલા કુંવારાની ગમત નિરખીએ.

મુશીલા—જો બહેન રત્નવંદા ચતુરાઈથી કેવી વચ્ચે આડી વાત કાઢી બેઠી. (તેઓ કુંવારા પાસ આવે છે.)

રત્ન—અલી ! જો તો ખરી આ કુંવારાની ધાર કેવી જો-સખંધ છુટે છે !

મુશીલા—બાણે પાટવી કુંવરનું નામ લેતાં શિમંતણીની કુટિમાંથી નિકળતો હરખનો ઉમળકો.

શિમં—જોની કંઈ શરમ હોય તો.

મુશીલા—શરમ શાની, સાચે સાચું કેહેવામાં ?

શિમં—હશે. પણ આ જુઓ કાલે કુંડમાં આ કાપા સુધી આપણે પાણી જોયાં હતાં, અને આજ આટલાં ઓછાં કેમ ? દહાડે દહાડે તો તે વધવાં જોઈયે, કે ઘટવાં ?

રત્ન—ધશ્વરી નિયમાનુસાર તો તે વધવાં જોઈએ ; જેમ હમણાં તારામાં પ્રતિદિન યૌવનનું પાણી વધતું રહે છે તેમ. પણ સખી ઘેલી ! એમાંથી તો લેઈને માળી ઝાડને પાણી સિંચે છે, તેથી તે ઘટે નહિ તો શું વધે ? પણ ખેલેતો ચાલો પેલા દ્રાક્ષના કુંજમ-ઉપમાં ખેસી આપણે પક્ષિઓના માળાની રચના, વાતો કરતાં, તપાસીએ.

શિમં—(લગાર આડ ફાટી મરડાઈ) જાઓ તમે બંને. હું તો તમારી સાથે નથી આવતી. હું તો મારે કુત્ર ચુંટી હાર ચુંટીશ.

મુશીલા—ખેલેન એવી રીતે તું ધણી આગળ રિસાઈ ખે સજે. કે તે પછી તારું મન મનાવે. પણ અમારા પ્રત્યે તો તે નિરર્થક છે. (હસીને) એમ તે રસ્તામાં ખેસી જવાય. ચાલ, ચાલ (બધાં ત્યાં જવા લાગે છે.)

મુશીલા—(એક પાસે આવેલા કુંવારાના પાણીમાં જોઈ) આહા! તે દિવસના કરતાં આજ તો આ કુંવારામાં ધણાં માછલાં છે.

રત્નવંદા—અલી મુશીલા ! આ બધાં માછલાં તાકીને શિમંતણીના સામું કેમ જોઈ રહ્યાં હશે વાર ?

મુશીલા—તું સમજતી નથી. એ બધાં આશ્ચર્ય પામ્યાં છે કે, “વળી આ ખે અમારી પ્રતિસ્પર્ધા કરનાર કોણ છે ? અમે તો પાણીમાં રહિયે છીએ, અને આ તો કમળ ઉપર રમે છે. અમારા કરતાં એ વધારે ભાગ્યશાળી એટલા માટે છે કે, અમે કમળને ફક્ત જોઈ શકીએ છીએ, પણ તે પર ચઢી રમવાની જે શક્તિ અમારામાં નથી. તે એનામાં છે.” સમજી ? માટે તે માછલાં તેના તરફ ધારીને જોઈ રહ્યાં છે.

રત્નવંદા—હા, હા, હવે મને સમજ પડી. એની હરણુના જેવી કાળી, તેજદાર આંખ, ચંચળતા અને ઘાટમાં મચ્છની અક્ષિકાને પણ હરાવે એવી છે. અને તેવાં નેત્ર તેના મુખરૂપી

કમળ ઉપર વિરાજતાં જોઈ સમ્રાટાં માછલાં વિરમય થયાં છે. કેમ એમજ કે ?

મુશીલા—ખીચું શું જો.

શિમં—(શિમત હાસ્યથી લગાર મેં મરડી) જોની કંઈ લાગ છે ? જાણે લાણેલી તો પોતેજ છે, અને તર્ક તો પોતાનામાંજ ભરેલા છે. વાણીયાતુર્ય તો જાણે પોતાના સિવાય અન્યને આ-વડતુંજ નથી. ચાલ હું તો મારે પુખ્ત ચુંટું. (એમ કહી કુલ-નાં ઝાડવાં તરફ ચાલવા માંડે છે, તેની સાથે તેની સાહેલીઓ પણ ચાલે છે. એટલામાં દાડમડીના ઝાડ પરથી એક દાડમ કાગડાએ કોતરી પાડ્યું, તે શિમંતણીના પગ આગળ પડ્યું અને પાકેલું હોવાથી ફાટી ગયું.)

મુશીલા—અલી રત્નવંદા ! જોયું કે આ દાડમ પડ્યું તે ?

રત્નવંદા—હા. પણ આપણા પગ પાસે ન પડતાં શિ-મંતણીના પગ આગળ તે શા માટે પડ્યું ?

મુશીલા—તું સમજી નહિ કે ? શિમંતણીના દાંતની પં-ક્તિ જોઈ એ લજવાયું, માટે રીસ ચઢાવી નીચે તુટી પડી એના પગ પાસે આવી મોત, માગે છે. અરેરે !

શિમં—એ તો તારા દાંતની મારી પાસે પગે પડી એવી રાવ કરે છે કે, “ મારો સ્વભાવિક હક્ક તારી સખીએ છિનવી લી-ધો છે, માટે તું રાજકુંવરી છું, તેથી તારા પિતા પાસે ફરિયાદ કરી મારો હક્ક ઝુંટાવ્યાની તેને શિક્ષા કરાવ્ય.”

રત્નવંદા—ઉત્તર તો આ વખત લગાર લખાણથી આપ્યો. પણ તે મને અધીનુસાર લાગતો નથી.

શિમં—એમ કે ? વાઈ તેમ તો તેમ.

(કુલ ચુંટી એક કુંજમાં જઈ આરસપહાણની શિળા ઉપર

એસી ત્રણે જણીઓ ચપા તથા મોગરાનાં કુલના મિશ્રિત હારે ગુથે છે.)

શિમં—હાર તો એવો ગુથું, કે કોઈ એ ઘડી જોઈ રહે.

રત્ન—દાંધ તો પરણ્યા પછી જોશે. હમણું કોઈ ક્યાંથી જોશે ? પરણ્યા પછી એમ કહું તો સંભવતું. કેમ સુશીલા ખરું કને ?

સુશીલા—હાજરતો.

શિમં—તમે તો બંને જણીઓએ સપ ક્યો છે. એક બોલે કે બીજી ઉપાડી લે, અને બીજી બોલે. કે પેહેલી ઉચકે. હું તો મારે એકલી એટલે મારા તરફથી કોઈ બોલનાર છે ?

રત્ન—ચાલ સુશીલા ! આપણે રાણી બાને કહિયે કે, શિમંતણી એકલી છે, માટે તેને પરણાવી એકલી કરો. એટલે પછી પરણ્યો એના તરફથી બોલવા આવે.

શિમં—(હાસ્યથી) તમે બંનેએ કરવા શું ધાર્યું છે ? મારું તો બોલતમંજ ગળું પકડે છે. કેમ કંઈ મોંદુ બોલું બંધ કરાવવાનો વિચાર છે શું ?

બન્ને સર્વીયો—પણ એમાં અમારો વાંક હોય તો કહે. તું જે માર્મિક બોલે છે, તેનો સ્પષ્ટ અર્થ કરી અમે અકેકને સમજાવીએ છિયે. શું કામ એવું બોલે ?

શિમં—તમારા માટે હું મુંગી થઈશ કેમ ? (એમ કહી ગુથેલો હાર દેખાડી) જુવો મેં કેવડો મોટો હાર ગુથ્યો. (ભરીને) હજુ ચાર આંગળ મોટો કરું તો સારું.

રત્ન—(સુશીલા સામું જોઈ) અલી ! શીવને માટે તો પેલા પાંચ હાર ગુથી જુદા મેલ્યા છે. અને પોતાની દોટમાં આવે એવડો તો હાથમાંનો હાર થયો છે, છતાં ચાર આંગળ તેને મોટો સામારે કરવો જોઈયે ?

સુશીલા—ગાંડી ! એટલુંએ તારા સમજ્યામાં નથી આવતું, એ શું ? એવડો હાર એની ડોકમાં તો ઝરાબર થાય છે, પણ જ્યારે કોઈ ચક્રવર્તિના પાટવી સાથે આપણી બેહેન શિખંતણી પરણી પટરાણી થશે, ત્યારે તે ભાગ્યશાળી કુંવરની કાટ તો છાતીની વિશાળતાના પ્રમાણમાં કુંવરીની છાતી કરતાં વધારે લાંબી, અને ખડોલી હોય. એટલે જે હાર કુંવરીને ઝરાબર થાય, તેના કરતાં તેને ચાર આંગળ વધારે મોટો હોય, તોજ પુરો પડે, એવું આગળથી વિચારી તે શુધવામાં આજથી અભ્યાસ કરે છે.

રત્નવંદા—ખરું બેહેન ! એ વાત મારા લક્ષમાં ઝરાબર ઉતરી. આહા ! કુંવરીની કેવી દુરઅદેશી !

શિમં—ધન્ય વિધાત્રિ ! કલ્પનામાં તે વળી શું કેહેવું ? “ સુતારનું ચિત્ત ક્યાં ? તો કે ’ આવળિયે ”. એકજ વાત જ્યાં મનમાં રમવા લાગી, કે પછી આડું અવળું શું સુઝે ? હ્યો ઉઠો હવે, છેક અંધારું થવા આવ્યું છે. નાગ, ખાગ મોગરાઓની છવાયલી ઘટામાંથી નિકળશે, તો તમારા રંગમાં ભંગ પડશે. (ગુંથેલી વેણીનો અંખોડો મજબુત કસી ખાંધ પર ખસી પડેલી ઓઢણી માથે ઓઢે છે.)

રત્નવંદા—જુઓ ક્ષત્રાણી થયાં છે ! એમ બિહો છો, તો પછી વસંતઆદિ ઓતસવમાં રાતના પાટવી કુંવર સાથે વાડીમાં કેમ ફરશે ?

સુશીલા—(હાસ્યથી) એમ નહિ. એનું બોલવું ઝરાબર છે. એણે ધારિત ખતાવી માથે ચિર ઓઢણું, એનો અર્ધ તારા કબ્બામાં ન આવ્યો ?

રત્નવંદા—ના.

સુશીલા—એમ કે, સુખડના ઝાડ ઉપર કોઈ કોઈ વાર સુગંધના માટે નાગણ વિંટળાઈ વળે છે, અને તેવામાં નાગ પણ

સુખડની સુગંધથી અને નાગણના લોભથી ઉપર આવી વિંટળાય છે. તે એણે ધણીવાર જોયું છે, માટે—

રત્નવંદા—હાં હાં સમજ હવે સમજ માટે શિમંત-ણીને એવી ખીક લાગી કે, રખેને મને સુખડનું જાડ જાણી, મારા ચોટલાને નાગણ સમજ તેના લોભથી મારા ઉપર કોઈ નાગ ધસી આવશે. સુખડના જાડમાંથી જેવી સુગંધ નિકળે છે, તેટલી એના શરીરમાંથી સ્વભાવિક ખુશબો છુટે છે. એટલે એનું અંગ એ સુખડનું જાડ, અને ચોટલો એ નાગણ જાણી નાગ કહિંથી નિકળી આવે.

સુશીલા—જો એમ હોય, તો એનો વળી એવો અર્થા-લંકાર થાય છે કે, જેમ નાગણની પુકે નાગ ફરતો ફરે છે, અને જ્યાં તેની માદા જાય છે, ત્યાં તે પણ શોધતો શોધતો જાય છે. તેમ શિમંતણીની પાછળ પણ કોઈ પાટવી કુંવર પ્રેમાંધ થઈ ખેંચાતો આવે. કંઈ નહિ બેહેન ! ધભરાદશ નહિ. હવે અમે તે દહાડો જેમ પાસે આવે તેવો ઉપાય કરીએ છીએ.

શિમં—(ચિડાઈ) બધું કાંઈ બોલતાં આશંકાજન આવતો નથી. પણ મારે શું મારા મનમાં તેવું હશે, સારે કને ?

રત્નવંદા—અલી સુશિલા ! બેહેન હવે મુઘાવસ્થામાં આવી ચુક્યાં હો. જોયા એના હસતી વખતના ચાળા, ચસકા ? ખરેખર, એનાં સઘળાં હાવ, ભાવ પાટવી કુંવરને વસ કરે, અને તેને પટરાણી બનાવે, એવાં છે.

સુશિલા—પણ એના મનોરથ પુર્ણ થાય, માટે આ વાત આપણે બનતી ઉતાવળે રાણીજી આગળ હવે છેડવી.

શિમં—જાઓને કહોને એમ કરી મને ડરાવો છો શું ?
(શિવના મંડપમાં ત્રણે મુહુર્તોએ પુનઃ કથા પઢી)

સુશિલા—રત્નવંદા ! શિમંતણી આપણા કરતાં શિવજીને વધારે વાર પગે લાગી અને કંઈ બરબડી, તે શું વરદાન માગ્યું હશે?

રત્નવંદા—લે ને આપણે તેને તે પુછી જોઈએ. એહું શિમંતણી ! શિવજી પાસ કયો મનોરથ પૂર્ણ કરવાનું વરદાન માગ્યું?

શિમં—તમે બંનેએ પગે લાગીને શું માગ્યું ?

વન્ને—અમે તો ગમે તે માગ્યું.

શિમં—ત્યારે મેં પણ ગમે તે માગ્યું. પણ અલી ! આ ચંદ્રની કળા પ્રતિદીન તેજમાં ક્ષિણ કેમ થતી જાય છે ? વળી કેટલાક દિવસ તો ચંદ્ર બિલકુલ જણાતો નથી.

સુશિલા—તને તેનું કારણ માલમ નથી કે ? જો કહું સાંભળ. એ રોજ વધી વધીને તારા મોંઢાની તુલના કરવા જાય છે, પણ કંઈ વળતું નથી, તેથી પરિચિત પુનઃ પોતાની સોજે કળા ધરે છે. પણ તારા શશીવદન આગળ તેની શોભા તોયે ઝાંખી પડે છે, ત્યારે પછી હારીને બીજા દહાડાથી એટલે વધ પડવેથી પરતાવો પામી ક્ષિણતા પામતો જાય છે. અને તેમ ક્ષિણતા પામીને થોડા દહાડા સુધી તું જેમ કહું છું તેમ બિલકુલ જણાતો નથી. અને તારું મુખ જોઈ બળ્યાં કરે છે.

શિમં—બળ્યા બોલ્યાનાજ ભોગ. બેસ્યાં કે તરત ચેષ્ટા કરવી.

રત્નવંદા—સુશિલાનું કહેવું ખોટું છે, એવી મારી ખાત્રી કરી આપને.

શિમંતણી—તમે તો બંને જણીઓ સસંવક્તાજ છોને. પણ ચાલો હવે મેહેલમાં જઈને વાળું કરિયે. (ત્રણે સખિઓ મેહેલમાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—અંતઃપુર.

રાણી—પ્રાણનાથ ! હવે આપણે કુંવરીને ક્યાંસુધી ઘરમાં ધાલી મેલવી છે ? લોકોમાં અમથી વાતો ચાલે છે કે, જન્મોત્તીની બીકથી કુંવરીને આપણે પરણાવતાં નથી. જગતને મોંઢે તે કંઈ હાથ દેવાય ? પણ હવે વધારે વાર કુંવરીને કુંવારી રાખતાં આખી દુનીઆ તે વાત જાણશે, અને પછી પરણાવતાં આપણને “નેવનાં પાણી મોભે ચઢાવ્યા જેવું થશે.” વળી છોકરીને ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી કુંવારી રાખતાં માથે કલંકનું પણ ભય રહે છે. તમે કુંવરીને હમણાંની જોઈતો હશે ? મારી પેટે તે ઉઠાવે જાણી, એટલે ચૈદ વર્ષની છતાં સત્તર, અદારની હોય તેવડી જણાય છે. આજ સવારે કુંવરીની મેડીએ ગધ, તેટલામાં તે સ્નાન કરી આવી. લુગડું શરીર પર જેમ તેમ વિંટાળેલું એટલે મને દેખી શરમાઈ સમું પેહેયું પછી મારી પાસે અથવા મારી સામે નમ્રેસતાં એક બાજુ પરના સુખાસન પર બેઠી. એનાં સઘળાં અવયવો ધારી ધારીને જોતાં માનશો પ્રાણનાથ ! મારી તો ધિરજ રહી નહિ. મોંઢા પરથી બાળપણની સ્વચ્છતા ઉતરી છે. આંખ સ્થિર, નિહાંપ મટી ચપળ થઈ છે, અને અન્ય પદાર્થ કરતાં તે સ્વભાવિકરીતે અંગનાં અવયવો પર વધારે ફરતી રહે છે. ચાલમાં પણ ફેર પડ્યો છે. તેનું મન વારંવાર સંદેહ ધારણ કરતું, તથા તર્ક, વિતર્કમાં ઉછાળા મારતું હોય, એમ વ્યગ્ર લાગે છે. મેં જ્યારે મારી પાસે બોલાવી ત્યારે પેહેલાં તો પાસે બેઠા છતાં તેણે સાંભળ્યું નહિ, અને ફરી બોલાવતાં સાંભળ્યું, ત્યારે અવયવો સંકોચતી, અને સામેના આસપાસમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળતી મારી પાસે આવી ચુપ બની રહી. પણ બૈર બૈરાંની ગત જેટલી સમજે, તેટલી પુરૂષ સમજી ન શકે. પોતાની સરખી વયની છોકરીએને

સાસરે જતી જોઈ તે હિઝરાતી હશે. માટે હવે જેમ તેને ત્વરાથી પરણાવો તેમ બહુ સારં.

રાજા—પ્રિયા ! તું સાચું કહું છું. પરમ દહાડે મારા મનમાં પણ એજ વિચાર આવ્યો હતો, પણ મેં તે તને કહ્યો નહિ કુંવરી યોગ્ય વયમાં આવી છે, તે તો માત્ર સેહેજ દૃષ્ટિ નાંખવાથી જણાય છે. નીતિશાસ્ત્રનું એવું વચન છે કે, પોતાના પિતા આદિ વડિલોથી જો છોકરીએ શરમાવા માંડયું, તો તે યોગ્ય વયે આવી ચુકી સમજી તેને પરણાવી સાસરે વળાવવી. માટે આજથી વરની શોધ કરી ચાલતા વર્ષમાં કુંવરીને પરણાવીશું, પછી કંઈ ? (પછી થોડે દહાડે નળ વંશના ચંદ્રસેનના પુત્ર ચિત્રાંગદ સાથે ઘણી ધામ-ધુમથી શિમંતણીને પરણાવે છે. કન્યાદાન દિધા પછી સર્વેને મનમાનતી વિદાયગીરી આપી જાનને વળાવી, અને ચિત્રાંગદ કેટલાક માણસો સાથે સાસરે દશાઈ રમવા રહે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—અંતઃપુર.

રાણી—પ્રાણપતી ! આહા ! દૃશ્વરનો કેવો મહિમા છે મને સ્વપ્નમાં પણ એવી આશા નહિ હતી કે, આપણને આવો ચક્રવર્તિનો પાટવી અને સદ્ગુણી પુત્ર જામાત્રના સંબંધમાં મળશે. એવું પ્રસંગોપાત જોણવું સ્વભાવિકરીને વિવેક અને ન્યાયથી ભરપૂર છે, તથા એની રહેણી વેરીમાં વાસ પુરે તેવી છે એવું મુખ તો જાણે તેજનું બિંબજ તો. નિઃશંકાય દૃશ્વરે એનાં માખાપને પોતાની પૂર્ણ કૃપાની એ એક પ્રસાદી આપી છે. એનાં માખાપને પણ આપણી પેઠે પૂત્ર જોઈ કેવી તાઠક વળતી હશે ? આપણી શિમંતણી જેવી રૂપે, ગુણ સંપૂર્ણ છે, તેથી તેને વર પણ મળ્યો. પરમ દહાડે એમને બંનેને સાથે આવતાં જોઈ મને રામ, સીતાનું જોડું યાદ આવ્યું. બંનેનાં મુખ સૂર્ય અને કમળ જેવાં સોહામ-

ણાં દેખાય છે. એકની ચાલ પરાક્રમી સિંહ જેવી, તો બીજીની ચાલ હંસણીના જેવી મંદ. ઢળકતી છે. પ્રભુ પાસથી દશે આંગળિયે ધૂળ ચારી માગી લેક છું કે, તું એ જેમાંથી કોઈનો વાંકો વાળ કરીશ નહિ. એમાં અમારું કંઈજ નથી. એ સૌ તારી પ્રસાદી છે. પ્રાણનાથ ! હું તો વારંવાર એમ બિતી અને છળતી ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરું છું.

રાજા—પ્રિયા, એટલી બધી ચિન્તા શામાટે જોઈયે ? આપણે શું ઇશ્વરના કાળા તલ ચોરી છે કે, તે આપણને દુખનો અવસર દેખાડશે. શાસ્ત્રના વચન પર મને ભરંસો છે કે, જે પર-મેશ્વરને શરણે ગયું, તેનું દુખ એની મેજેજ વિરામ પામ્યું. શિમંતણીના મનનું વલણ પણ સ્વભાવિક રીતે શિવભક્તિ તરફ વિશેષ છે. હું તેને પ્રતિ સોમ પ્રદોષે અને સાંજ સવારે શિવની પુજા કરતી જોઉં છું. વાડીનાં સધળાં પુષ્પનો ઉપયોગ તે શીવજીના માટે હારે ગુચવામાં કરે છે. વારંવાર તેના મુખમાંથી “શીવજી તું કરે તે ખરું,” એવા પવિત્ર શબ્દ નિકળતા સાંભળું છું. મને તે પરમ કૃપાળુ પર ખરેખરો વિશ્વાસ છે કે, તે આપણને તો શું, પણ આપણાં સંબંધમાં રહેલા આપણા વેરીઓને પણ દુઃખના દહાડા નહિ દેખાડે. માટે પ્રિયા ! તું નિર્ભય રહે. તારી ચિન્તા ખરી છે. કે જે ચીજ દુર્લભ છે, તે વિશેની ધારિત સ્વભાવિક રીતે બધાંને રહેછે. પણ હું કલ્યાણી ! ધીરજથી પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ રાખે સૌ સારાં વાનાં થાય છે. ખરેખર આપણો જમાઈ આગળ જતાં ન્યાયમાં તો ધર્મ રામની પદ્મીએ પહોંચશે. કાલે ન્યાયાસન આગળ બે અપરાધીઓને ઉભા કર્યા હતા. તેમાંથી કોઈ પોતાનો અપરાધ કશુંજ નહિ કરતાં એક એકના ગળામાં તેમના પર આવેલું તહોમત પરીવતા હતા. તે કામ ન્યાયાધિશ પાસથી બુદ્ધિની પરિક્ષા કરવા મેં જમાઈને સોંપ્યું. તેણે ધરમશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાયાધિશની સમિપે એવો તો સ્પષ્ટ ન્યાય કરી આપ્યો, કે બધા

ન્યાયસભા તેની ખુદ્ધિ જોઇ છઠ્ઠ થઇ ગઇ. નળ વંશની ગાદીજ પ્રતાપી છે, કારણ કે તેના પર જે રાજાઓ થઇ ગયા છે, તે બધાએ સદ્ગુણોથી કિર્તિના બાંડાર ભર્યા છે.

રાણી—પ્રાણનાથ ! આપણે ત્યાં નવેનિધ અને અષ્ટમાસિક છતાં, જે દહાડે કુંવરી આઠ વર્ષની હતી, ત્યારથી મને એની ચિન્તામાં ઊંઘ પણ આવતી નહિ. પણ પાંચમા દહાડા ઉપર પરણાવી એને ઉતારામાં વળાવી છે, ત્યારથી હવે મિઠી ઊંઘ મળેલી ઊંઘું છું, કે સવારમાં આંખ ઉઘડે છે. “કરજદાર અને દીકરીના માળાપને ઊંઘ નથી આવતી” એ ખોટું નથી. વારં આપે કુંવરીને સાસરવાસામાં શું શું આપવા ધાર્યું છે? કેટલા દાસ, દાસી સાથે આપવાનો વીચાર છે, તે કહો. કારણ જનને ગયાને આજ પાંચ દહાડા થયા માટે વહુ વરને તેડવાને આજ્ઞાવાળા આવશે, તેમની જોડે સઘળી વિદાયગીરી સાથે બેહેનને વળાવવાં પડશે.

રાજા—એ વિશે પ્રધાન જોડે મેં આગળથી વિચાર કરી એક ટીપ તૈયાર કરી છે. તે હું તને કુરસદે વાંચી સંજ્ઞાવીશ. ચાલ હવે રાજ્યસભામાં જાઉં. (જાય છે)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ઝરખો.

શિર્મં—(પોતાની બંને સખીઓને) મારી બહાણિ સખિયો ! છોકરી પરણ્યા પછી પારકું ઘન ગણાય છે. તેનો અમલ પિયર પરથી ઉતરી સાસરા પર સ્થાપિત થાય છે. સાસરે ગયા પછી છોકરી બાગ્યેજ કામ આવશે, એવું મ્હારી મહિયેરીયાં તેની આશા થોડી ધણી છોડે છે. તમે પણ શું એવું વિચારી મારા પરથી માયા ઉતારી નાંખી ?

બન્ને સહીયો—કેમ વારં ?

શિમં—કેમ વારં શું ? એવુંજ જણાય છે ને. આજ ત્રણ દહાડે મોંઢું બતાવવા આવ્યાં તે પરથી.

મુશિલા—(હાસ્યમાં) મારી શાણી સખી ! આપણને સં-
ગાથે ખાધા વિના, સાથે સુતા વિના, અને સાથે રમ્યા વિના એક
ધડી નહિ બાકતું,—તે આજ ત્રણ ત્રણ દહાડા થયાં અમે તને મળ્યાં
નથી, તે શું કારણ વગર ?

શિમંત—શું કારણ ? તમને કોઈએ કંઈ કડવો શુકન કલો ?

મુશિલા—નાના એમ નહિ. તું જ્યારે એકલી હતી,
ત્યારે તને ગમત આપવાને અમે આવતાં. હવે પરમ કૃપાળું શિ-
વજીએ તને અમારા કરતાં સર્વોત્તમ ગમત આપે એવી સામગ્રી
આપી,—જે સામગ્રીમાં એવો ચમત્કાર છે કે, તેમાં માત્ર બે કરતાં
વધારે માણસ હોય તો, જોઈતી ગમત મળતી નથી. હવે તું ને
તારી સામગ્રી મળી બે જણાં તો થઈ રહ્યાં, ત્યારે પછી અમયાં
બહિં આવી “ સોનાની થાળીમાં લોખંડનો ખીલો ” અમારે શા
માટે થવું ?

શિમં—માની જણી બેહેન કરતાં અધીક પ્રિતી દેખાડી
આખરે તમારા માયાળું સ્વભાવને નહિ છાજે એવાં અનુચિત
અને હૃદયભેદક વચન તમારા મોંમાંથી નિકળે, તો પછી મારે તે
મારું દુર્ભાગ્યજ સમજવું. સંદેશના નિયમાનુસાર હરેક ચીજ જી-
ગલ હોવી જોઈએ, અને તે નિયમ મારા સંબંધમાં પણ ઈશ્વરે
ખરો પાડી મને આભારી કરી. પણ એમ કેમ કહેવાય કે એકલા
મારા ભાગ્યના પ્રતાપથીજ મને રૂપ, ગુણમાં સમૃદ્ધિ જોડ મળી
મારા ભાગ્યની સાથે તમારા અંતઃકરણનો પવિત્ર આશીર્વાદ ક્યાં
જાય ? અને જ્યારે તમારા આશીર્વાદથી મને તેવો માનીતો વર
મળ્યો, છતાં હું તમને જો વિસારું, તો મારા કરતાં વધારે અભા-

ગિયણુ કોણુ ? એકજ પુરોહિતના હાથ તળે, એકજ દેવતું પુજન કરી, અલુણાં આદિ ધણાં વ્રતો જેણે તમારી સાથે કરેલાં, તેને આવતાં વ્રતો એકલાં રહી કરવાં પડશે, તેથી શું થોડું લાગશે ? વળી હું જ્યાં ઉછરી, —જ્યાં મન માન્યું લાડ લાડ્યું, —જ્યાં જ્ઞાન મેળવ્યું, —કોઈ બે ધડી સંભાળી નહિ લે, એવી અશક્ત અને કુટિલ ખાલ્યા-વરથા જ્યાં કાઢી, —જેના ખોળામાં મળ, મૂત્ર કરી આવડાં મોટાં થયાં, —એવાં ગુણનાં હાંડાર, જેનાં જન્મો જન્મનાં ઓસિંગણુ એવાં માયાળુ માખાપ જ્યાં, —જે વાડીમાંથી કુલો ચુંટી શિવજીને અદાવતી, એવી વાડી અને એવું શિવાલય જ્યાં, —આ બધું ત્યાગ કરી અજાણી નગરીમાં, અજાણ્યા મેહેલમાં, અજાણ્યાં સગાં, સંબંધીઓમાં, જવું એ શું બધું એકદમ વગર જોયે પસંદ પડી મને પ્રિય લાગે છે ? એનો ખેદ તો થાય છે, તેમાં વળી તમે આવાં દે-દયભેદક વચન કહી તમારી પ્રિતીની નિવૃત્તિ વળાવો, સારે બેહેનો ! મારા મનને સુખ શી રીતે થાય ? (ગળગળી થાય છે.)

વંને સહી—(અન્યોઅન્ય) અહીં ! આપણે તો ચેષ્ટામાં કહ્યું, પણ એને તો સાચું સમજાયાથી ઘણું માડું લાગ્યું હોય એમ જણાય છે. (શિમંતણીને) બેહેન ! આટલું બધું માડું શા માટે લાવે છે ? અમે તો તારી સાથે હાસ્ય કર્યું. તું એમજ વિચારને કે અમને પેહેલાં તો તારા વગર કેમ ગમશે ? સાચું માનજે કે, જ્યાં તું જઈશ, અને જ્યાં તને વગર મુલતી આ દાસીઓનો ખપ પડશે, ત્યાં અમે લગાર સંદેશો મોકલતાં તરત દોડી આવીશું. અરે ગાંડી ! એ તો બે ધડીનો વિનોદ. તું એમ સમજે છે કે, તારા વિયોગથી અમને કાંઈ નહિ લાગતું હોય ? (એટલામાં ચિત્રાંગદને આવતો જોઈ બંને સખીઓ સંકોચાર્થ જાંચ છે, પણ તેમને સંકોચતાં જોઈ રાજકુંવરજ પાસેના દિવાનખાનામાં ફાંટાઈ જાય છે, તેજોઈ.)

સુશિલા—કેમ ક્ષત્રી થઈ અમારાથી ડરી બીજો માર્ગ લીધો ?

ચિત્રાંગદ—(પાસે આવી હસતાં) નીતિશાસ્ત્રમાં એવું કહ્યું છે કે,

નદિનાંચ નર્ત્તીનાંચ, શૃંગિણાં શસ્ત્ર પાણિનામ્
વિશ્વાસો નૈવકર્તવ્યઃ સ્ત્રીસુ રાજ કુલેષુચ.

માટે સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ અમે કરતા નથી, અને તેથી તેઓ હોય, ત્યાં જતા પણ નથી.

રત્ન—ઠીક ત્યારે. અમારી શિમંતણી પણ તમારો વિશ્વાસ હવે નહિ કરશે.

સુશિલા—ખરું જરૂરે.

શિમં—ઠીક તાલ આણ્યો.

ચિત્રાંગદ—(સ્મિતમુખથી) તમારી સખી મારો વિશ્વાસ કેમ નહિ કરે ?

સુશિલા—તે શ્લોક પરથી વિચારો.

ચિત્રાં—તમેજ કહો.

સુશિલા—કેમ બહેન શિમંતણી ! એમના નીતિશાસ્ત્રમાંના શ્લોકમાં જેની પાસે હથિઆર હોય. અને જે રાજકુળનો હોય. તેનો પણ વિશ્વાસ કરવાની મના કરેલી છે કને ? ત્યારે એમની પાસે તો શસ્ત્ર છે, અને પાટવી છે. એટલે રાજવંશી પણ ખરા. માટે શ્લોકના હેતુ પ્રમાણે તારે એમનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.

શિમં—પોતાના નીતિશાસ્ત્રથી પોતેજ બંધાયો.

ચિત્રાં—સાબાશ ! જેમ જેમ અનુભવ થતો જાયછે, તેમ તેમ મારો સંદેહ દુર થતો જાયછે.

સુશિલા—અલી શિમંતણી ! સાંભળી રાજ્યપંડિતાઈ !
આપણને અર્થ જ્ઞાન છે કે નહિ, તે જાણી લેવાને કેવી યુક્તિ કાઢી !

રત્ન—વળી એમ પણ પરિક્ષા કરી કે, આપણને વાણી
ચતુરાઈ આવડે છે કે નહિ.

શિમં—જોની પરિક્ષા કરી. આપણું તેમાં શું ગયું ?
મારી બહાલી સખીયો ! આવી રીતે તમારા સિવાય મારી કોણ
બહાર કરશે ? અને હાસ્ય વિનોદના દરેક પ્રસંગમાં હું કોની સાહ્યતા
માગીશ ? બહેનો ! તમારા ગુણો સંભારતાં તમારા વિયોગમાં હું પાંખ
વગરની પંખિણી જેવી થઈશ.

સુશિલા—આશ્ચર્ય ! સરસ્વતીનો પૂજક, અને જૈમિનિભણ.
શ્રિયોતો પાળક, ન્યાયસ્વરૂપ એવો સ્વામી ઈશ્વરે તને સોંપ્યો, તો-
પછી તેનાથી તારી વિશેષ બહાર અમે શું કરવાનાં હતાં ?

ચિત્રાં—આહા ! કેવું મધૂર લાખણ !

રત્ન—પવિત્ર ગાદીના પાટવી ! જેવી અમારી સખી
સુશિળ અને ગુણુદય છે, તેવા આપ પણ બંધી વાતે કુશળ છો. તો-
પણ સાહેલીઓના ધર્મ પ્રમાણે અમારે આપને વિનંતિપૂર્વક જણાવ-
વાનું કે, અમારી સખી જાણી જોઈ કંઈ પણ અપરાધ કરે, એવું અમે
સ્વપ્નામાં પણ ધારતાં નથી. છતાં કોઈ રીતે તે ભૂલને પાત્ર થાય,
તો કૃપાદષ્ટિથી ક્ષમા આપવી. અમે તો આજ લગીનાં એનાં સાથી
હતાં, પણ હવે તો જન્મોજન્મના ખરા સાથી આપ થયા. આજ
લગી એને જે સલાહ લેવી પડતી, તે અમારી લેતી, પરંતુ હવે તે
આપનાર આપ હશે. માટે શ્રી પ્રત્યે પતિનો શાસ્ત્રમાં જે ધર્મ છે,
તેનો ઉપયોગ આપ સ્વારી રીતે કરશો, એ અમારી આપને પ્રાર્થના
છે. અને પૂણ્યસ્થાન નળની પેઠે એક પત્નીવ્રત આચરશો.

સુશિલા—વધારે પ્રાર્થના ગુણુદય આગળ નિરર્થક છે.

શિમં—શુભેચ્છક બેહેનો ! એક કંગાળ સખિની ભલામણ કરી તમે મને જન્મની ગુણુઓસિંગણુ કરી. આજ સુધી મારા હિત માટે તમે જે, જે કર્યું છે, તેનો પાડ હું કોઈ રીતે વાળી શકનાર નથી. (ગદ્ગદ્ કંઠે) વાઈ જહેનો મારે કંઈ માની જણી જહેન છે કે, તે મારા માટે આમ કહેશે. હું અભાગણી ગમે તેવા, સુખમાં જઈશ, તોપણ તમારા સરખી પ્રિતવખુ બેહેનપણીઓ આહિયાં સિવાય આખી સૃષ્ટિમાં મને મળનાર નથી.

ચિત્રાં—તમારી પ્રીતી જોઈ મને સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તમારી સખી એના ધર્મ સમજે છે, તો હું મારા શા માટે સુકીશ ? તે માટે તમે બંને લગારે ચિન્તા કરશો નહિ.

વન્ને સર્વીયો—બેહેન શિમંતણી ! તમે બંને અચળ અખંડ રહો એવો અમારો આશિર્વાદ છે.

શિમં—મારે તમારા આશિર્વાદની કયે દહાડે નવાઈ છે ?

સુશીલા—(હસતાં) ચાલ એમ કહી અમને અમથો પાડ ન થડાવ. તારા માતાપિતાનો અંને શંકરનો પાડ માન, કે આવું એક રત્ન તારા પાલવે બધાવ્યું.

(થોડો વિવેક અન્યોઅન્ય કર્યા પછી તેઓ છુટાં પડે છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—શિમંતણીનો મેહેલ.

ચિત્રાંગદ—ખારી ! આજ નવ દહાડા થયાં તારા પિતાની નગરી જોતો ફરજું. તો પ્રજાની રાજ્યભક્તિ સર્વોત્તમ દેખાય છે. મારા વિક્રાનો વર્ષાસન પર રહી પ્રજામાં જ્ઞાન, તથા સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે. વાઈ, પણ પ્રિયા ! મારો એવો વિચાર છે કે, જે નદીમાં વાર, પવે તે તારી અપકવર્ણી કાયા પખાળી છે, જેમાંનું

પવિત્ર પાણી તારા કોમળ હાથે સોમપ્રદોષમાં તેં શિવ સેવામાં વા-
પર્યું છે, અને જે પોતાના નિરંતર તરંગથી આ નગરીનો દક્ષિણ
છેડો ધોધ શુદ્ધ કરે છે, તેમાં આજે સ્નાન કરવું. વળી આજે
પર્વણી પણ છે.

શિમં—જેવી પ્રાણનાથની ઇચ્છા. પણ આપ કોની સાથે
સ્નાન કરવા જશો ?

ચિત્રાં—એ વિશેનો કાલનો મેં અદ્યોક્ત કરી મેલ્યો છે.
અદિના કંટલાક મિત્ર, અને મારી સાથેના કંટલાક તથા અદિના
પ્રધાનનો પુત્ર આદિ જોડે સ્નાન કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે. તેઓ
આ વાડીના પેલા બંગલામાં ઠરાવ પ્રમાણે આવીને વાટ જોઈ બેઠા
હશે. મારે જાણી છું.

શિમં—ભલે પધારો. (ચિત્રાંગદ ગયા પછી શૈયાદિ
કંમીથી પરવારી શિમંતણી ઝરખામાં ઉદાશ થઈ બેઠી છે, એવામાં
તેની બે સખિયો આવે છે)

વન્ને સક્ષી—કેમ બેઠેલ આજ જીવને બહેચેની છે કે શું ?

શિમં—બેઠેલો ! આજ મને કંઈ ગમતું નથી, અને
આખું જગત શોકમય લાગે છે. સવારમાં ઉડી જ્યાં બારીએ
જોઈછું, તો માથે લોટની ટોપલી લેઈ જતી એક વિધવાનું મોંદું
જોવામાં આવ્યું. ત્યાંથી ખસી દાદરો ઉતરું છું, તો બિલાડી આડે
ઉતરી ! વાઈ શૈયાદિકથી શુદ્ધ થયા પછી નિયમ પ્રમાણે જ્યાં સૂઈ
નારાયણને નમસ્કાર કરવા જાઉં છું, તો તેમનાં દર્શણ ઝાંખાં ને
રતાશ મારતાં થયાં. આ ઉપરાંત મારું આખું જંમણું અંગ
ફૂટે છે. પેટમાં કંઈ જોડા ધાસકો પડે છે, પણ સાથી તે નમ-
જતું નથી. સારાંશ જાણે કંઈ અમંગલિક થવાનું હોય, એવી
મને સૂચના થાય છે.

રત્ન—મારી અરધી ઘેલી સખી ! તે કંઈજ નથી. એ બધી મનની બ્રમણા અને કલ્પિત શંકા છે. જો સાંભળ, મન એક ગોળ લખોટી જેવું છે. લખોટી જેમ છોની સુવાળી. ઢળતી જગ્યામાં ગગડાવતાં ગગડ્યાં કરે છે, તેમ મન પણ જે વિચારમાં ઉતર્યું, તેમાં ઉતર્યું જાય છે. માટે બેહેન ! તું સમજું થઈ એવી બહેમી અટકજો ના કર. એનું પારખું જોવું હોય, તો તારું મન એવી બ્રમણામાંથી ખસેડી આનંદની કોઈ વાતમાં પ્રેય, અને પછી જો થોડી વારમાં તને સુખ થાય છે કે નહીં ?

શિમં—બેહેન ! તે કહ્યું તે હું સારી પેઠે સમજું છું. તારા વિચારનો અનુભવ મેં કેટલીકવાર કર્યો છે, પણ આ સમયે તે પ્રયોગથી પણ મારું મન શાન્ત થતું નથી.

સુશિલા—ધિરજ રાખીને મન વારીએ. તો તે ક્યાં જાય ? આજો હવે આપણે સંતરંજ રમીયે. ક્યાં ગયા પેલા “ રાજ-શિરોમણી ” ?

શિમં—મિત્રો સંગાથે ગંગામાં સ્નાન કરવા ગયા છે.

સુશિલા—સમજી બેહેન ! તેથીજ તને ગમતું નહિ હોય.

શિમં—(લગાર હસી) આ પછી આવી એટલે જણાઈ. તેઓ ક્યાંના રહેવાસી તથા મારે એમને કેટલા દિવસની માયા અને સગપણ કે તેમના પિતા ન ગમે ?

સુશિલા—સગપણ અને માયા વગર જરી સલામાંથી હાથે ઝાલી મેહેલમાં લાવી રાખ્યા ? આવવા દે એમને એટલે હું કહીશ કે મારી સખી એમ કહેછે કે, તમારે ને એને કંઈ સગપણ નથી.

શિમં—ઠીક કહેજે. પણ બેહેનો ! અરે મારા પેટમાં ચુંથારો એટલો બધો થાય છે કે, મને જરા પલંગ પર સુઈ જવાદો અને તમે શિવસ્તોત્ર ગાઓ.—

બંને—(તેમ કરેછે.)

શિખરિણી.

સહ હામે વ્યાપી, ક્ષણુ આણુ વસ્યો તું જગધરા,
કૃતી તારી દીસે, ગહન જન ગણે નહિ જરા;
રૂપી મૂની મોટા, મનન કરિ થાક્યા તુજ ગતી,
નિવારે શંભૂજી, દિન ગણીં અમારાં દુષ્પ અતી.
પ્રભૂ તારી ભક્તી, ભવજળ તણી પાજ અમને,
સ્મરે તારા ગુણો, અષ્ટ ટળિ મળે શાંતિ મનનો;
વિના તારી પ્રીતી, જીવતર વૃથા ના ફળ રતી,—નિવારે શં.
સૃજની પાળો છો. ક્ષણુ ક્ષણુ નિહાળો જીવ તમે,
અઘોને આળો છો, ત્રિવિધ દુષ્પ ટાળો પણ તમે;
સુમર્ગે વાળો છો, જડ પણ ન ભાળો જન મતી,—નિવારે.
વિકારી જીવોની, કૃતિ નવ દિલે નાથ ધરશે,
દુરાચારી તોયે, શિશુ ગણિ શિરે હાથ ધરશે;
દયાદ્રષ્ટી થાતાં, અમ તણિ થશે ના દુરગતી,—નિવારે.

પ્રવેશ ૬ ઠા.

સ્થળ—ગંગાતટ.

ચિત્રાંગદ—આહા ! નદીનો તટ શો રંગિઆમણો દેખાય છે ! માથે સૂર્ય વાદળાંથી છવાઈ રહ્યો છે. ધરતી લિલોચીથી લિલી હમ દેખાય છે. યુવાન સુંદરીની પેઠે નદી તરંગ ઉછાળતી વહેછે. પેલા સામેના નદિના કરાડા કેવા મનોહર શોભે છે ! સામેપાર આમૃતક્ષેત્રની ઘટામાં કંચનના કળશથી ઝગઝગારા ભારતાં, નાનાં, મોટાં દેહેરાં દૃષ્ટિએ પડે છે. પાસેના ઓવારા પર સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પોતાનાં બેડાં રેતીથી ઘસી ઝળઝળતાં કરવા મંડી છે. અંદર અંદર કેટલીક હાસ્ય વિનોદ કરે છે. પિધવાઓ સ્નાન કરી, શુદ્ધ

ઘોળાં વસ્ત્ર ધારણુ કરી ભગવાન સૂર્યને અર્ધ આપે છે. જુદેવે બેઠા બેઠા બધી રચના જોતાં જનમાનોનાં લુગડાં સાચવે છે. કોઈ પૂન્યાર્થે અપંગોને અન્ન વેહેંચે છે. મિત્રો! તમારું ધન્ય ભાગ્ય છે કે, આવી મનહર, પવિત્ર ગંગાનો નિરંતર લાભ લો છો. તમારા બધાની મરજી હોય, તો આપણે સામે પાર જઈ પેલા દેહેરામાં ત્રિલોકપતીનું દર્શણુ કરી આવિયે.

પ્રધાનપુત્ર—ચિત્રાંગદ! તમે નિતીના માતા થઈ આવેા વિચાર કેમ કરોછો? તમને ખબર તો હશે, કે કોઈ સ્થાને વગર કામે જતાં પસ્તાવાને પાત્ર થવું પડે છે. માટે સ્નાન કરી આપણે ત્વરાથી ઘર બાંધી વળીયે, તો વધારે સારું.

કેટલાક મિત્રો—પણુ પ્રધાનજી! સામે પાર જઈ શિવ-દર્શન કરવામાં તમારું શું જાયછે? એ ઘડી સેહેજ કરી આવી પાછા આવીશું.

(થોડીવાર પછી બધા એક હોડીમાં બેસે છે, અને તેને ગંગામાં હંકારે છે. અરધે ગયા પછી પવનનો વટોળિયો છુટેછે, અને હોડી ઊંધી વળેછે. કેટલાક તરી નિકળે છે, કેટલાક ડુબે છે, અને ચિત્રાંગદ પાતાળમાં જાય છે. આ બનાવની ખબર પડતાં આખા નગ્રમાં હાહાકાર પથરાય છે. અને રાજા, પ્રધાન આદિ તટપર આવી ગંગામાં તારાઓને ડુબકાં ખવડાવે છે)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—શિમંતલ્લીનો મેહેલ.

શિર્મ—આંખો મિંચવાને બહીએ મથું છું, પણુ જાંઘ નથી આવતી. હવે તો બહુજ આકળવિકળ થવાય છે. મનના ઉમેદ ભાગ્યા માલમ પડે છે. જ્યાં, ત્યાં અમંગળીક ચિન્હો સિવાય બીજું કંઈ દષ્ટિ પડતું નથી. હાય! હાય! સખીઓ હવે હું શું કરું?

સુશિલા—ચાલ ! ચાલ અમથી જુઠા બળાપા કરી અમને ફેાગટ ન ગભરાવ.

શિમં—એહેનો ! મને કોઈ સળગતી ચિતામાં નાંખતું હોય, એવું દુઃખ થાય છે. એહેનો ! મને છાતીએ ચાંપો.

રત્ન—(છાતીએ ચાંપી) મારી એહેની તું આમ ગભરા ના. અમે તારી પાસેજ છિયે. એહેન ! કાલ રાતના કંઈ વાયડું વાયડું તો નથી ખાધું ?

શિમં—અરે ! તેવું કંઈ ખાધામાં આવ્યું નથી.

રત્ન—સારે તને જે થતું હોય તે કહે, કે માછળને જણાવી ઘટે તો વેદને બોલાવિયે.

શિમં—મારી બહાલી સખી ! મને શું થાય છે, તેની મનેજ સમજ પડતી નથી, તો પછી વેદ શું કરશે ? પણ એટલું તો કહી શકું છું કે, મને કંઈ અંગવિકાર નથી. અરે ! હાય ! જોત જોતામાં આ મારું જમણું અંગ મને બિલકુલ દેખાતું નથી, કાને હવે પુરું સંભળાતું પણ નથી. અરે ! પેલો સામો કાગડો કેવો કકળેછે !

બંને સખી—(કાગડાને ઉડાડી) મારી બહાલી ! તને ઘણું ખમા. (તેને છાતી સરસી ચાંપતાં તેમનાં હૃદય ભરાઈ આવે છે) ખાધું ! તારાં આવતાં સંકટ તારા શત્રુ પર ફટાઈ પડ્યો. અમે હમણાં માછળને તેડી લાવીએ છિયે. (એટલામાં એક દાસી રડતી, કુટતી પ્રવેશ કરી.)

દાસી—બાઈજી ! ઓ ! મારાં બાઈજી ! હાય ! હવે કેમ થશે ? હું કેમ કરું ? અને શું કહું ? (શિમંતણીને ધસી બાઝી પડી પોકે પોક રડે છે.)

શિમં—(હૈયું ભરાઈ આવ્યાથી) ઓ મારા શિવજી ! સહાય થજોરે માખાપ ! આ તે શું છે રે ! ઓ એહેન દાસી ! મારી

બહાલી દાસી. કહી નાંખ. હાય ! જમણા હાથનું આ મારું કંક-
ણ એની મેજે કેમ ફાટી પડ્યું ! શું મારું નસીબ કુટ્યુંરે મારાંમા
બાપ ! ઓ ભગવાન ! શું થવા બેઠું છે !

મુશિલા—(રડતાં) ઓ પ્રભુ ! આ મારી સખી ઉપર
શો કોપ છે ? દાસી ! રાંડ દાસી ! પાંધરો જવાબ કેમ આપતી
નથી ? ને એને બાઝી ને આમ ત્વદયબેદક રૂદન કેમ કરે છે ?

દાસી—(ડચકાંખાતી) બાઈયો ! શું પૂછો છો ? કાળો કેર
થયો ! અરે ! આ બળી જીભે શું કહું ! આપણા રાજમેહેલ તરફ
નજર કરો. કેવી કાગારીજ મચી રહી છે. હાય ! આપણા
બાઈજીના સ્વામી-ચિત્રાંગદ નદીમાં-ડુબી-મુ—

શિવં—અહો ! શંકર આજ મારું ભાગ્ય અને તારી કૃપા
કે ? (મૂઠાથી ચઢી ખાઈ પડે છે, પણ તેની સખીઓ તેને ઝીલી
લે છે.)

મુશિલા—અરે દુષ્ટ ભાગ્ય ! આ તારી કેવી કુરતા ! જો-
આરા ! સૈદ વર્ષની નિર્દોષ બાળકીએ તારો શો વાંક કર્યો ? (એટ-
લામાં રડતી રડતી રાણી આવે છે, અને સધળાં રડે છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—નદિનો ઓવારો.

(માછીઓએ ચોગરદમ જળ બાંધી ધણુ યતન કર્યા, પણ
ચિત્રાંગદનું પ્રેત હાથ ચડ્યું નહિ. જોમનાં પ્રેત જહ્યાં, તેમનાં
સગાં બહાલાં આવીને તે લેઈ ગયાં. ફક્ત ચિત્રાંગદનું પ્રેત જીવતું
કે મુતું હાથ લાગ્યું નહિ. તારાઓ પણ ડુબકીઓ મારી મારી
ચાક્યા.)

માછીઓનો સપરી—હાથ ! અમે તો હોધ કરી કરી થાકા, પણ ચંદરગધ તો દેથે મળ્યાના. આ નદીમાંના માંછ-લાંએ તેમની હોધમાં હામટાં જાળમાં હંપડાઈ બીચારાં તેના લીધે મુવાં. આપજી ! હમે તે હું કરીએ ?

રાજા—ભાથળ ભાધ માર', તેમાં તમે શું કરશો ? અહો શંકર ! તેં મને ભવિષ્યમાં, અરે વૃધાવસ્થામાં આમ દુખી કરવે હતો, તો આ ફાની દુનીયામાં એક નામનો રાજા શા માટે બનાવ્યો ? અરે હું, મારી સ્ત્રી, કે લાડકી કુંવરી, એ ત્રણમાંથી એકાદું, કિંવા અમે બધાં સાથે મુવાં હોત, તો મને આટલું નહિ લાગત. હવે હું લોકમાં શું મોંદું દેખાડું ? આજથી આઠમા દહાડા ઉપર જેઓ એને ક્ષેત્ર કુશળ દર્શઈ રમવા મેલી આશા બર્બા ગયાં છે, અને તેની વાટ જોતાં હશે કે, “મારો કાલે આવશે,”—એવાં એનાં વૃદ્ધ માતપિતાને મારે શો ઉત્તર આપવો ? હું શું જાણું કે, એ ન્હાવા જશે, અને આવો બચંકર બનાવ બનશે, નહિ તો એને ન્હાવાજ કેમ જવા દેત ? પણ માર' નસીબજ કુદેલું લાંપછી શું સુઝે ? રે ક્ષત્રીકૂળ ભૂષણ ! રે વીર પુરુષ ! બાપુ ચિત્રાંગદ ! આ તારાં વૃદ્ધ સ્વશુરિયાંની દયા જાણી પાછો આવ. રે તત્વ વિનાના, રે જીવવિનાના, દેહને ધારણ કરી લોકોમાં મારે શા માટે મુખ દેખાડવું જોઈયે ? જમાત ! હું પણ આ તારી પાછળ આવ્યો. (નદિમાં સળંગ થવા જાય છે, પણ પ્રધાનાદિ તેને કાંડામાંથી ધરી રાખે છે.)

પ્રધાન—રાયજી ! ધીરજ ધારો. બ્યારે ઈશ્વરે આવીજ બંડી દેખાડી, ત્યારે તે સેહેવી વધારે સારી છે. બ્રજજથી પણ અધીક કંઠણ છાતી રાખવાનો આ સમય છે. • સંપળાં આ સંસારમાં રણુરખધે આવી મળે છે. જેનું જો માગતું હોય, તે મળે કે ચાલવા માંડે છે. માટે સંસાર ફાગટ ગણી ધીરજ ધારો.

રાજા—શું મારું કપાળ ધિરજ ધરું ? રે મારી લાડકી ! મારા પ્રાણ ! મારા આધાર ! બેહેન શિમંતણી ! તારું અધોર દુઃખ આ કુટેલાં નેત્રોથી કેમ જોઈશ ? અરે પરણાવી એકવાર હજી મેં તને સાસરે નથી વળાવી રે દિકરા ! (માથું કુટે છે)

પ્રધાન—રાયજી ! આ શી નાદાની ? જનમારો આખો રડવાનો તો છે. આમ દેખીતું રડવાથી શું વધારે છે ? તારું સલાનાશ જય રે કાળ !

એક નાગરિક—બિચારી કુંવરીને પરણ્યાને એક અઠવાડિયું તો થયું નથી, એટલામાં તો જન્મારાની એ ગોઝારે દુખિ-આરી બનાવી.

બીજો નાગરિક—શી કુંવરીની કાન્તિ ! જાણે પારસની પુતળીજ તો.

ત્રીજો—ભાઈ ! પણ હવે શા કામનાં એ રૂપ ? નસીબ બિચારીનું.

(સંધ્યાનાં રાજને જાનો રાખવા સમજાવે છે, પણ તે ફરી ફરીને નદીમાં પડવા જાય છે, પણ તેને પકડી રાખી પરાણે બધાં રોતાં. કકળતાં ધર બહુ પાછાં વળે છે.)

પ્રવેશ ૯ મો.

સ્થળ—રાજમેહેલ.

રાણી—(મૂર્છિત શિમંતણીને જાતી સરસી ચાંપી વિળાપ કરે છે. બિન્ન પણ રાણી સાથે રહે છે.)

રામ—સિતાના મહીનાનો.

પરણા ! કેવો ક્રોધો આ કેર, ઉછાળ્યાં આગમાં,
અમને કે'ક્યાં અંતરિયાળ, ભર્યું દુઃખ ભાગ્યમાં.

આ તો તાકીને માઈં તીર, વિધી મારી છાતડી,
 કામ્યું કાળજ કુમળું હાય! રીખાવી રાંકડી.
 કિઆ લવનાં વાળ્યાં એ વેર, ગેળી ધા મારીને,
 લીલી ચિતા ચેતાવી સમીપ, સુખકુ સંહારીને.
 હાથ ઝાલી બનાવી ચોર, થોડા સાઈં લાડકી,
 નાવી નચણા! જરિએ મ્હેર, પરણા અંતર થકી?
 કરવા પારકી જણીનો અવતાર, વૃથા આ વિશ્વમાં,
 નેતું જન્મતું હાય! જરૂર, જરૂં તું જો વિશમાં.
 આમ અબળા રડાવી રાંક, કમાયા માલ શો?
 પુછે ઇશ્વર ત્યાં શો જ્વાળ, એ પાપનો આલશો?
 મારી મોંધી જણીની દયાએ, પરણા પાછા વળે.
 માતું ઝાઝા તમારા પાડ, અરે! આ જીવ્યું જો!
 વડો કવણુ અમારો વાંક, આવિને વિદિત કરે,
 ક્ષમા માયું હું કેટીવાર, કહ્યું કાને ધરો.
 સ્વર્ગવાસી પૂર્વજો તમામ, વધુ હું વિનવું,
 મારાં મહિયરીઆં માળાપ! સાથે તમને સ્તવું.
 આવ્યા સ્વર્ગ પરણા રીસાઈ, સમન્નવી વળાવજો,
 હું તો ઝાઝેરા માનીશ પાડ, સુતાની વ્હારે થજો.
 કિયા લવનાં પૂણ્યાં પાપ, પ્રલે કેવા કિધા,
 શું મેં વિપ્રને પિડયા પૂર, દુઃખો દિનને દીધાં?
 નવાં નીરતણાં નવાણુ, ખાંતે શું ખણુવિયાં...
 કે શું પરખ પાણીનાં નેટ, ઉઠાજો ઉઠાવિયાં:
 કિધા જો આઠણુના વધ, કે નીરઅપ્રાધીને,
 આણી અન્યાય માર્યો છેક, રિખાવી રિખાવીને?
 પુત્રીએ ચાવ્યાં માંચરે પાન, તે રંગ નથી ગયા,
 નથી ભાગ્યાં પાનેતર સોળ, કંકણુ કોરાં રહ્યાં.
 વેળા મંડપ વિસરજન બેહેન, કમ્મે આવી નથી,

નથી મણીમય માંચરું હાય, ઉકેળ્યું ઉમંગથી.
મઢ્યું સુવર્ણ મીઠળ હાય, રતન જડયા દોરડા.
છોડયા વારો ન આગ્યો બેહેન, કમં વાસ્યા ઓરડા.
દેવી, દેવ નગરનાને પુંજ, દિધાં ન વધામણાં,
નેત્ર નહોરથી ન્યાળાં ન જાય, રૂપ રણિયામણાં.
નથી ઓઠી પેરી થયાં તૃપ્ત, આત્યાં ન કહિં ગયાં.
મેં તો લાડ લડાવ્યાં ન લેશ, હાય! વિધી શું થયાં?
નાવ્યા દેવ, નાવ્યા આડે પુન્ય, નાવ્યા જાપો જાપ્યા,
મારા અદ્વજ થયા ઉવોગ, માન સૌનાં મટયાં.
આથી પોઠી હોતે જો પુત્રી, પરમ સુખ માનતે,
છેલા સાસરવાસા સાથ, સૌભાગ્યે વળાવતે.
તેનો જાઓ ન થાત ઉચાટ, થોડે દીવિસારતે.
કાંટો બોરડીનો ચમચમી નેટ, અંતે રહીને જતે.
અમ રંકને આણું ઇશઘટે દુખ તો નહિ.
હાય ! હાય ! થયો શો કેર, પરણા ! ગયો કહિં ?

સુશિલા—(રડતી રડતી) માજી ! છાતાં રહો. તમેજી
જ્યારે આમ રજ્યાં કરશો ત્યારે આપણી બેહેન—એ સમજી છે—તે
કેમ રહેશે ? તમે જીવોછો તો ખરાં જ્યારની મૂઠાંમાંથી જાગી છે.
ત્યારની દુખની મારી બેબાકળી બની બધે જીવે છે. તમારો વિ-
જાપ સાંભળી તે ધ્રુસકે રડે છે. તમે એમ કરશો ત્યારે અમારી
શી વલે ? કાળે બધી વાતે કેર કયો, ત્યાં પછી રડીને શું કરવું ?
હાય ! હાય ! અમારા ધારેલા કંઈજ વિચાર પાર નહિ પડ્યા !

રાણી—શું કરું ને ક્યાં જાઉં !

રત્નવંદા—હવે શું કરવાનું બાકી રહ્યું છે ?

રાણી—બેહેન રત્નવંદા તથા સુશિલા ! તમે બંને સ્નાના-
લયમાં જાઓ, અને શિમંતણીને સ્નાન કરાવી પાછી લાવો.
(તેમ કરેછે)

પ્રવેશ ૧૦ ભો.

સ્થળ—સ્નાનાલય.

શિવંતણી—(સ્નાન કર્યા પછી) રે પ્રાણનાથ ! દાસીને આવો દગો દીધો !

લલિત છંદ.

પ્રિય પતી અરે ક્યાં ગયા તજી, સકળ સૂખની સીદ્ધિને સજી;
ધિરજ ધારતાં જીવ જાયરે ! તમ વિના પિયુ ના જીવાયરે. ૧
મનનિ ધારણા સૌ મટી ગઈ, દશ દિસા બધી સૂન્ય તો થઈ;
કરે ગઈ પતી ના તજાયરે, તમ વિના.
તમ વડે પિયુ જીવતી હતી, તમવડે અરે જીવ્યું જાણતી;
થઈ સગા રિપૂ ના થવાય રે, તમ વિના.
કરવુ આવુ જો આપને હતું, પ્રિત રૂપી સુધા પાવુ ના હતું;
કુલયિ વ્રજજનો ધાન થાયરે, તમ વિના.
જનનિ તાતને બ્રાત છે બલે, સુખિ રહો સદા તેયિ નવેવજે;
જીવન મારું તે છુટ્યું હાયરે ! તમવિના.

સુશીલા—મારી જાણી સખી ! જે વાત તું તારા બાગ્ય-
માં લખાવી લાવી, તે કોનાથી મિથ્યા થાય ? બેહેન ! હવે તું શાન્ત
થા. તારું દુઃખ અમારાથી જોવાતું નથી.

શિવં—મારી જાણી સખીયો ! આટલું સાંભળી દયો.
તમે મારા જેવી અભાગણી પર બેસુમાર પાડ ચડ્યા છે, પણ તે
વાળવાનો શંકરે મને પ્રસંગ ન આપતાં અંતે આ અવસર દેખા-
ડ્યો. બેહેનો ! આજ મારી છેલી આજ્ઞા આનાકાની વિના બળ
વશો, એવી આશા છે. મારા વસ્ત્રાલયમાં જઈ તમે મારા મારે
એક ધોળું વસ્ત્ર, ધોળી ચોળી, અને એક ધોળો કકડો લેઈ આવો.
દાસીઓને કહી નાળીયેર, કુલ, ગુલાલ, સિંદૂર. કાળુંઅખીલ અને

નાહાછડી, તૈયાર કરાવી તે બધું એક થાળમાં પુરાવો. એક ધીનો દીવો મેલો અને થાળીમાં કંકુ ભરો. કારણ તમે જાણો છો કે, આ સંસારમાં જીવવાનું મારે હવે કંઈ પ્રયોજન નથી. મારું સુખ, મારું સૌભાગ્ય, જીવાત્મા, જીવ્યાનું તાવ, અને મનના ઉમેદ, તે તો સૌ આગળથી સ્વર્ગમાં જઈ સુતા. તોપણ આ મારી દુખની ભૂતિને, આ ક્ષણભંચર દુનિઆમાં રહેવા દેવામાં શો માલ છે ? જેનાવડે હું માણસ ગણાતી, જેનાથી મનાતી, જેનાથી જીવ્યું, મુવું સાર્યક, જેનાથી ઓઢ્યું, પેહેર્યું સફળ, અને જેનાથી સૌભાગ્યવાન ગણાતી, તે તો લઘુ વયમાં દિધ્નિન્દ્રામાં પોઢ્યા, તોપણ આ બાકી રહેલો દેહરૂપ કુચો શા કામનો છે ? આજથી અઠવાડિયા ઉપર અગ્નિદેવની સમીપ, બ્રાહ્મણોના સાંભળતાં પ્રતિજ્ઞા સાથે માયરામાં મેં જેને એવું વચન આપ્યું છે કે, “ જ્યાં તું જઈશ, ત્યાં હું આવીશ ; તું કહીશ તે કરીશ ; અને જન્મારાની તારી દાસી થઈ રહીશ,” તેની પાસે હું જઈશ. તે જ્યાં ગયા, ત્યાં હું સતી થઈ જઈશ. રથળને જળનો અને જળને રથળનો, પ્રાણને અન્નનો અને અન્નને પ્રાણનો, રાજને રૈયતનો અને રૈયતને રાજનો, સ્ત્રીને પુરૂષનો અને પુરૂષને સ્ત્રીનો. એમ સર્વેને અન્યોઅન્યનો આધાર છે. મારો આધાર, જે મારો સ્વામી, તે ગયા પછી કહો હું કેમ રહી શકું ? બેહેને ! મારાં માયાળું માતપિતા પાસે બે બે ઘડી આવી તેમને જ્ઞાન માર્ગમાં નાંખજો કે, આ જગત અને તેના સંબંધ મિથ્યા છે.

(ચિત્રવર્મા જે બધું અદૃશ્ય રહી સાંભળ્યાં કરતો હતો, તે રડતો રડતો આવી શિખંતણીને બાઝી પડે છે અને સતિ થવાનો વીચાર માંડી વાળવા સમજાવે છે.)

રત્ન૦—બેહેન ! તારા વીચાર સ્ત્રીધર્મને અતુસરતા છે, પણ તારા સરખી માટે તે નથી. માના પેટ અવતાર લેઈ આ દુનિઆમાં તેં શું જોયું ? શું પેહેર્યું, ઓઢ્યું કે ખાધું, પીધું ?

પતી જતાં તારો જન્મ વૃથા થયો તે હું સમજું છું. તોપણ પ્રાણુ વગરની તારી કાયા તારાં માળાપની નજર આગળ ફરતી રહેશે, તો તે દુષ્પિઆરાને એક રીતે મન વાળવાનું તો છે. માટે ખેંદેન ! તારો દુષ્પિઆરો અવતાર તારાં માળાપની દાઝ જાણી પુરો કર.

ચિત્ર૦—સુતા ! આપુ ! અમારું કર્મ કોપ્યું. તારું ઘોર કષ્ટ જોઈ આ પાપી પ્રાણુ નથી જતો. શંકર ! તારી પૂણું ભક્તિ નું આજ કળ ?

(એટલામાં એક યોગીરાજ ભિક્ષા માગવા આવે છે, પણ તેને જ્યારે આ ખેદની વાત કહેવામાં આવે છે, સારે તે એવો દિલાસો આપે છે કે, શિમંતણીને બે વર્ષ પછી પાછો તેનો નદીમાં કુખેસો પતી મળશે, અને તેટલી મુદત તે વીધવા ગણાશે. વૈધવ્ય ચિન્હો ધારણ કરી બે વર્ષ સુધી તે કુંવરીએ શિવભક્તિ કરવી, તથા પતિનું સ્મરણ ધડીએ વિસારવું નહિ. જોગીના આ વચન જરૂર ભરૂંસો રાખી શિમંતણી સતી થવાનો વિચાર માંડી વાળે છે. પછી ચિત્રાંગદના મરણની ખબર તેના માળાપને કરવા એક કાસદને મોકલવામાં આવે છે, અને તેના પિતાના રાજ્યમાં શોક વ્યાપે છે. તેનાં ઘરડાં માળાપને વળી તેમનો કોઈ સગો પદ્મલુટ કરી, કારાગ્રહમાં નાંખી પોતે ગાદીપર ચઢી બેસે છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ જો.

સ્થળ—પાતાળલોક.

(ચિત્રાંગદના પ્રેતને પાતાળના રાજા શેષનાગની પૃત્રી સુભગાની આજ્ઞાથી અમૃત પાવાથી ચિત્રાંગદ શુદ્ધિમાં આવતાં)

ચિત્રાંગદ—(સ્વગત) અરે ! હું ક્યાં આવ્યો છું ? (આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવતાં) આ સ્થાન સ્વર્ગ તૂલ્ય દિવ્ય દેખાય છે, છતાં તે મારા સસરાની નગરી તો ન હોય. અરે ! અહિંયાં મારી પાસે

પ્રિયા શિમંતણી નથી, તેમ મારા મિત્ર પણ નથી. તેઓ ક્યાં ગયાં? કિંવા શું હું સ્વપ્નમાં છું, અને તેથી આ સર્વ પદાર્થો કલ્પિત જોઈએ છું? (આંખો ઓળી) અરે! મને લાગે છે કે, હું સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં છું અને બ્રમણનો લગારે બાધ મારી માનસિક તથા શારિરિક ઇન્દ્રિયોને ઉપાધિકારક થતો લાગતો નથી. ભારે આ સ્થાનમાં હું શી રીતે આવ્યો, તે લાવ પ્રથમ વિચારી જોઈએ. મને સ્મરણ છે કે મારા કેટલાક મિત્રોસહ હું ગંગામાં ક્રિડા કરતો હતો. તેવામાં કંઈક અકસ્માત થયો, અને તે પછી—અરે! તે પછી અસાર સુધીમાં શું બન્યું, તે મારી બેશુદ્ધિમાં ગયું લાગે છે. રે ઈશ્વર! આ શું!

રાગ—ઈન્દ્રસભાનો.

“ ઘર સૈયાં કોન ખુદા,”—એ રાહ.

ક્યાં હું આવ્યો છું મને, લાવ્યું કોણ તે ન જાણું.

હુટયો કેમ પ્યારી અને મિત્રથી ન તે હું જાણું.

હશે આ સ્વર્ગ કિંવા નર્ક કે શું મૃત્યુલોક;

માયાના કે પ્રપંચ તે અરે ન કાંઈ જાણું.

ફસાવ્યો શત્રુએ કો, યુદ્ધ રહિ આ સ્થાને;

ધાર્યું શું હિત કે અહિત મારું તે ન જાણું.

મળું પ્રિયાને કેમ? ક્યાં જઈને શું હું કરું?

મૃજાય જીવ મારો વાતનું ન કામ જાણું.

અરે! પણ ચિન્તા કરવાથી કંઈ વળવાનું નથી. લાવ સામે બગિચા જેવું જણાય છે, ત્યાં જઈ કોઈ મળે તેને પૂછી જોઈએ, કે આ શો દેશ છે. (જાય છે, એટલામાં કંઈ ધ્વનિ કાને પડવાથી ખમયાઈ) અરે! આ સુસ્વર મંજુળ ધ્વનિ સ્ત્રિયોનો લાગે છે, માટે સાંભળીને ચાલું, અને જોઈ કે તેઓ કોણ છે, તથા બાગમાં શું કરેછે? (પાસે જઈ) બાહો અપ્સરાને પણ લજવે એવી આ સ્ત્રિયો કોણ હશે વાર? તેમની કાન્તિને અનુસરતોજ કોકિલકંક છે. એક વખત તેઓ જે ગાય છે, તેધ્યાન દઈ સાંભળું. (નિપથ્યમાં

રામ—ગરબી.

“ આરાસુરમાં અંબા બિરાજે ”—એ રાહ.

સહુ સહિયેર આવો આજ, શિવમહિમા ગણીયે ;
એની ભક્તિ ભવજળ પાજ, શિવ મહિમા ગણીયે.—ટેક.
કૈલાસરાસી શિવજી કહાવે, ઉમયાપતી મહેશરે,
જેની ભક્તિ નિરાદીન કરતા, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શેષ.—શિવ.
દેવતણું દુખ દળવા જોણું, કીધું હળાહળ પાનરે !
નિરંજન એવા ભક્તના રંજન, શોભીત ગોરૂ વાન.—શિવ.
જટાવિશે ગંગાજી બિરાજે, લલાટમાં શશિ રાજેરે ;
વામાંજે ગિરિજા, અલિકકંઠે, ગણેશ સૂત બિરાજે—શિવ.
વાધાંબરને ભરમનું અરચન, નંદી વાહન જેનુંરે,
જુત, વંતર, નિશાયર દળ છે, ધ્યાન ધરે સૌ તેનું—શિવ.
એને ભજ્યાથી ત્રિવિધી તાપો, સૂત્રની પેટે વૂટેરે ;
અક્ષય મોક્ષ મળે પછી જીવને કાળ, માયા નવ વૂટે.—શિવ.

અરે ! આ સ્ત્રિયો શિવભક્તિનો મહિમા આટલોબધો
જાણે છે, તેથી ખચિત તેઓ સદ્ગુણી તથા દયાળું હશે. લાવ
તેમને પુઠ્ઠી જોઈ કે આ દેશનું નામ શું તથા તેઓ કોણ છે ? (પાસે
જઈ) અહો સ્ત્રિયો મને જોઈ તમે ઝળકશો કે ડરશો નહિ. હું
મૃત્યુલોકનો માણસ છું અને નદિમાં ડુબ્યા પછી આ સ્થાનમાં એ-
કાએક નિકળી આવ્યો છું, તેથી આ દેશનું નામ શું તથા કોણ
અહિંયાનો રાજા છે, તે મને કૃપા રાહ કહેશો ?

સૂમંગા—(લગાર શરમાઈ) અત્યંત પ્રીતથી આપની
જાણાસા હું તમ કરીશ. આ પાતાળ લોક છે અને તેના રાજા
શૈવનાગની હું સૂમંગા નામની કન્યા છું. આપનું પ્રેત તણાઈ
આવતાં તે પ્રથમ જળક્રિડા કરતાં મારી દ્રષ્ટિએ પડ્યું અને મેં
મારી સખીને આજ્ઞા આપી આપને અમૃત પાઈ પાછા સજીવન
કર્તા. જેમ મૃત્યુ લોક દયાળું હોય છે, તેમ અમે પાતાળનિવા-

સિયો પણ શિવભક્તિના પ્રતાપથી કેવળ દયાશન્ય નથી. વારં જેમ આપની જીજ્ઞાસા મેં તૃપ્ત કરી તેમ આપ કૃપા રાહે મારી કરશે કે. આપ કોણ તથા કયા દેશના વતની છો ?

ચિત્રાં—સુશીલ સુંદરી! તમે અમૃત પાઈ અને જીવતદાન આપ્યું, તે મારા પર તમારો એટલો બધો ઉપકાર થયો છે, કે જેનું વર્ણન શબ્દથી થતું નથી. હું અયોધ્યાના રાજાનો પાટવી કુંવર છું, અને માઈ નામ ચિત્રાંગદ છે. થોડા દીવસ પર કુંદનપુરના રાજાની એકની એક દીકરી શિખંતણી સાથે માઈ લગ્ન થયું હતું અને શ્વસુરની નગરીમાં દસેયાં રમવા રહ્યો હતો. એઠે એઠે વિચાર થયો કે, આજે ગંગામાં સ્નાન કરવું અને તરતજ કેટલાક મિત્ર સાથે મેં ગંગામાં સ્નાનાર્થે પ્રવેશ કર્યો. પણ તેવામાં અણધાર્યો અકસ્માત્ બનવાથી અમે તણાયા, અને તે પછી મારી બેશુદ્ધિમાં શું બન્યું, તે મને ખબર નથી.

સુભગા—(સ્વગત) અહો! કામદેવને આંજી નાંખે એવા આ કુંવરને ભોગવનારી તે કેવી ભાગ્યશાળી હશે! અને અરે હું તે કેવી મન્દભાગ્યણી! પણ મારે શા માટે નિરાશ થવું જોઈયે? એક કન્યાનો ચોરીમાં હાથ પકડ્યા પછી શું બિજનો પાણીમ્-હણ થતો નથી? જો તે કેહેશે કે તે એક પત્નીવ્રત ખાળે છે અને તેની પ્રીતિ સાથે અંતઃકરણ પણ તે કુંવરી દયાવી પડી છે, તો તેના પર મેં જો ઉપકાર કર્યો છે, તે સંભારી આપી તેને શરમાવીશ. (પ્રસિદ્ધ) ભાગ્યશાળી યુવરાજ! આપનું જ્ઞાતાંત સાંભળી જોટલો મને ખેદ થાય છે, તેટલો હર્ષ પણ થાય છે. ખેદ એટલા માટે કે, આપના વિયોગમાં આપનાં માત, પિતા, સગાં બહાલાં, તેમાં વિશેષ્ય કરી આપના અર્ધાંગે બિરાજનારી તે રાજકુંવરી, —છણું શોકાતુર થતાં હશે, અને હરખ એટલા પરથી યાય છે કે, મને આપના મુખાર્વિદના દર્શણનું અનુપમ સુખ મળ્યું. વારં આપની બેશુદ્ધિમાં શું બન્યું તે આપ જાણતા નથી એમ કહો છો, પણ

જો તે જાણવાની ઈચ્છા હોય, અને મને તે માટે આજ્ઞા કરતા હો, તો હું તે પણ નિવેદન કરી આપની સંવળી આનંત દુર કરીશ.

ચિત્રાંગદ—તમારી ભાષા સંખ્ય અને પ્રેમાળ છે. મારી બેશુદ્ધિમાં શું બન્યું, તે જાણવાને હું આતુર થઈ એ સ્વાભાવિક છે.

સૂમંગા—આપનું પ્રેત તણાવું આ જગો પર થોડીવાર અગાઉ આવ્યું, તે સમયે હું મારી સખીઓ સહ જળક્રિડા કરતી હતી. પ્રથમ તે સુનંદાએ દીધું, અને મારી આજ્ઞાથી તેણે કિનારા પર ખેંચી કાઢ્યું. પ્રેત તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતાં મને જે વિકાર થયો, તે જોટલો દયાને અનુસરતો નહિ હતો, તેટલો બિહજ મનોવૃત્તિને. પણ તે મનોવૃત્તિ મુખથી કહેવાતી નથી.

ચિત્રાં—દયાળુ નાગકન્યા! એવી તે શી વૃત્તિ હતી, જેથી તમે મને જીવતદાન આપ્યું.—

સૂમંગા—આપની આજ્ઞાથી તે નિવેદન કરું છું. સાંભળો.

રાગ.

“કોઈ ચઢાવે ધનુષ બાન મેરે,” એ રાહ.

મુખ જોતાં મોહપાસમાં, ફસી ગઈ છું,—ટેક.

કમળ ઉપર બ્રમરી જેમ, તેમ હું થઈ છું,

કૃપા કરી વરો મને, આધીન તો રહી છું; મુખ.

વદન કમળ રૂપનિધાન, જોઈને ચળી છું,

વિરહ આગ લાગી હર, જ્યારથી મળી છું—મુખ.

દાસી કરી રાખો આપના પદે ઢળી છું,

આપ છોડ મોગરાનો, હું તેની કળી છું—મુખ.

ચિત્રાંગદ—સુંદર નાગકન્યા! તમારી વિનંતીનો એકદમ મારાથી અનાદર થતો નથી, તેમ તે વગર, વિચારે સ્વિકારાતી પણ નથી. મેં તમને જણાવ્યું છે કે, મારું જન્મ થયું છે, અને તેથી આપની ઈચ્છાને અનુસરતાં પતિવૃત્તનો ભંગ થાય છે. તેમ છતાં

પ્રથમ તમે તમારા પિતાની સંમતિ લેધ પછી જો તે હા કહે, તો મને પુછજો, એટલે હું મારા મનની વાત વીચાર કરી નિષ્કપટ અંતઃકર્ણથી કહીશ.

સૂમંગા—ધર્મશાસ્ત્રમાં ગાંધર્વલગ્ન એવા પ્રકારનું કહ્યું છે કે, તેમાં કન્યાને લગ્ન સંબંધમાં પિતાની ઇચ્છાની કે સાહ્યતાની કંઈ અગત્ય રહેતી નથી. તોપણ આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. વારં આજ્ઞા મેહેલ જણી.

(ખતે જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—દીવાનખાતું.

શેષનાગ—છોકરી ! તું આવી અવિચારી અને ગાંડી હઈશ, એમ મને લાગતું નહિ હતું. તું એટલો તો વિચાર કર કે, તે મૃત્યુલોકી નાશવંત માણસ છે, અને આપણુ પાતાળના અમર લોક છિયે. બાવળ અને અંદનનો મેળાપ તેં કાઈ જગ્યાએ થયેલો સાંભળ્યો કે દીડો છે ?

સૂમંગા—તે ખરું પિતાજી ! પણ પ્રીતિ તેવા દુનિઆદારીના વીચારોને આધિન થતી નથી, અને તે વાતનો અનુભવ તેનાથી અગ્નણુ રહેલા માણસોને પુરતો થઈ શકતો નથી. પિતાજી ! તે મૃત્યુલોકી જીવ છે, પણ આપની પાસે અમૃત છે, તે તમારી વહાલી પુત્રીના સુખ અર્થે તેને પાછ તેની કાયા અમર કરતાં તમને શી વાર છે ?

શેષ—(ચિડાઈ)—તારી પાસે એકના એક્યાશી જવાબ છે, પણ રાધ ભાર પણ બુદ્ધિ નથી. સો વાતની એક વાતમાં, અને તે પણ થોડા શબ્દોમાં હું તને જણાવું છું કે, તેની સાથે હું તને પરણાવનાર નથી.

સૂમંગા—જ્યારે પિતાજી ! તે સુખ તમારી એકની એક દીકરીને,—જેને તમે ધણી વખત જીવથી બહાલી કહી છે,—તેને આપવાને ખુશી નથી, ત્યારે હવે તમે મારી ઠાઠડીનો સામન તૈયાર રખાવી તે કોડ તો ઘરડે ઘડપણ પુરો પાડશે !

શૈષ—નાદાન છોડી ! એવો લવારો કરી મને વૃથા દુઃખી ન કર.

સૂમંગા—પીતાજી ! એ લવારો નથી, પણ સાચી વાત છે. મારી તે ઇચ્છા નિષ્ફળ થતાં મારું રક્ત્ય કુંટશે, અને આવતી કાલ સુધીમાં તો તમને તમારી મુવેલી છોડીને મોંદું જોવું પડશે.

શૈષ—છોડી તે મને નિરૂપાય કરી દિધો છે, અને તેથી તારી હઠ ન ચાલતાં પુરવી તેના કરતાં ખુશ્મથી તે પાર પાડવી, એ વધારે મારું છે. કાલે તેની સાથે તારાં લગ્ન મોટા સમાર-ભથી કરી આપીશ. પછી કંઈ ? વારું, પણ ચાલ પ્રધાનને તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરવા કેટલીક સુચના રાજ્યસભામાં જઈ કરું. (જાય છે.)

સૂમંગા—(સ્વગત)

કુમરી.

“હમકું છાંડ ચલે બન માધુ,” એટાહ.

હરખથી હર મારું અતિ ગભરાયે.—ટક.

પ્રિત બધાંજ જે નરને જોતાં, તેથી થશે મુજ લગ્ન સફળરે,
ધન્ય પ્રભુ તુજ ગુણ કેમ ગાજી, તારી ગતિ છે ગહન, અકળરે-હૃ
પિતાએ આજ્ઞા આપી મને પ્રિતે, લગ્ન સામગ્રી કીધીરે,
તેથી આનંદનો અરણ્ય ઉછળીને, મુજને દુખાડી દીધીરે-હૃ
પ્રિત પ્રભુ સખણાંની ફળજો, ટળજો વીરહ દુખકારીરે.—

તણ બૂવનમાં સુખિયાં બનજો, યુવાન જોડાં નરનારીરે-હરખથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—મેહુલની અગાસી.

ચિત્રાં—(સ્વગત) અરે ! હવે મારે શું કરવું ? તે નાગ-કન્યાએ મને જીવતદાન આપ્યું છે, તે તેનો ઉપકાર નહિ વાળી શકાય તેવો છે. તેમજતાં મારાથી તેનું પાણીપ્રહણ શી રીતે થાય ? મારી સાધવી સ્ત્રી શિમંતણી પ્રત્યેનો મારો ધર્મ એક ક્ષણ પણ મારાથી કેમ ચૂકાય ? અરેરે ! તે બિચારી મારા વિયોગમાં શી રીતે જીવશે ? તે મને મુવેલોજ ધારતી હશે. તેને કે તેનાં માતપિતાને આ પાતાળલોકની,—તેમાં જે અમૃત છે, તેની,—અને શેષતાગની,— શી ખબર હોય, કે મારા અસ્તિત્વની તેમને બ્રાંતિ પણ રહે. મારી ખબર તેમને શી રીતે પહોંચાડું. જે સૂઝ-ગાની ઈચ્છાને અનુસરીને વર્તતો નથી, તો મને તે અત્રેથી જવાદે, એમ લાગતું નથી ; પણ તેના કલ્પા પ્રમાણે કરતાં તે મને અહિંયાંથી પાછો જવા દેશે, એટલુંજ નહીં પણ સામી મારી સાથે તે પણ મૃત્યુ લોકમાં આવશે. ગમે તેમ થાય, તોપણ પ્રિયા શિમંતણીની મૂર્તિનું એક પણ વાર પણ મારાથી અપમાન કેમ થાય ? હે શંભુ ! તું મને કેમ કરવું, તે માર્ગ દેખાડ.

(આકાશ ધ્વનિ નેપથ્યમાં) “ધર્મિષ્ઠ રાજકુમાર ! નાગકન્યા, તે ગાંધર્વકન્યા તૂલ્ય છે, અને તેથી તેની ઇચ્છા પુરતાં તારા પત્નીધર્મને કોઈ પણ રીતનો બાધ આવશે નહિ, કે દ્વેષણ લાગશે નહિ. સાંભળ્યું ?”

ચિત્રાં—અહો ! સદાશીવ ! તારો ઉપકાર હું કયા શબ્દોમાં વર્ણવું. તારી આજ્ઞા પ્રમાણે ભારે હું સૂઝગાને કાલે વરીશ. બસોને ધર્મ માર્ગ દોરનાર ત્રિભૂવનપતિ ! તારું નામ સર્વદા અંતઃકરણમાં પૂજ્ય રહો. (જગ જો.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પ્રધાનનો મેહલ.

સુનંદા—(સ્વગત)

રાગ કાનુડો.

“ ઓ બેની જોને, કાનુડો કામળુગાજોરે,” એ રાહ.

વેદના વીરહ કેરીરે, સહુથી મોટી,—ટક.

પ્રસુતાની પીડા તે તો, પ્રસુતા જાણે છે તે તો ;

વંજાને નવાધ એ તોરે,—સહુથી.

અણુધાર્યું દુઃખ આવે, મનમાં ઘણું મુઝાવે ;

ધીરજ બધી હઠાવેરે,—સહુથી.

કીટ જેમ કાટ ખાયે, કાયાના તે હાથ થાયે ;

અન્યતે નહિ જણાયેરે.—સહુથી.

માથે પડ્યું વેઠી લેવું, કોને જઈ દુઃખ કે'વું ;

અંતરમાં રડી રે'વું રે,—સહુથી.

વિંછીની પિડા છે સારી, વિહ્ વેદના છે ભારી ;

ચટકોં એ તો છે કારીરે,—સહુથી.

ચિત્ત ચક્રડોળે ચડે, તે ઠામ ત્યારેજ પડે ;

વહાલી ચીજ હાથ ચ'ડેરે,—સહુથી.

અહો રાંડ સૂઝગા ! જે પુરુષની લલ્લપભેદક મૂર્તિ મારી
છાતીમાં રાત્ર દિવસ ભરાઈ બેઠી છે, તેનો હાથ તે પકડી લીધો.
અને મને શું આશાભંગ કરી ? અરે ! પણ હું ખૂણામાં પેસીને
આંસડાં ઢાળું. એવી સ્ત્રી નથી, એ તને ખબર નથી. હું જોઈશું
કે કેવી તું એકલી તે કુંવરને ભોગવું છું. મારું નામ ત્યારેજ
સુનંદા, કે જ્યારે હું તને હાથ ધસતી કરું. મારા બાપની હાકથી
બધું પાતાળસોડક ધ્રુજે છે, તોપણ તારા બાપનો તેની આગળ
ભાર શો છે ? બાપની આગળ આડી ધંધને જેમ તે તે રત્ન મારા

હાથમાંથી ઝુંટવી લીધું; તેમ હું પણ મારા બાપને સમજાવી તે પાછું તારા હાથમાંથી પડાવી લેછશ. બે ત્રણ દહાડા તું મોજ મારી લે, પછી તું જોઈશ, કે મારો વારો કેવી રીતે આવે છે. ચાલ જાહેને અત્યારથી પેહેલાં ખાટલે તો પડું, એટલે ઢોંગની બાજુ વખત આવતાં રમતી ફાવે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—સૂઝગાનો મહેલ.

સૂઝગા—

લાવણી.

“પ્રભુએ આસ પુરી મારી,” એ રાહ.

પૂર્વનાં પૂન્ય ફળ્યાં આ વાર, પામી મુજ મનમાન્યો જરથાર.—ટેક.

સ્વયંવરથી નરનારીનાં, જોડાં સુખિયાં થાય ;

પ્રેમ, કિમંગનાં ઝરણાં ધુટી. જન મન બહુ હરખાય ;

હરખનાં નેત્ર વહે વારી, ગૃહસ્થની સ્થિતી સુખિઆરી,—પૂર્વનાં.

માત ફિત્તાની ઇચ્છાથી, વધુ રનાં લગ્નો થાય ;

તે લગ્નો વધુ વરને પીડે, ફાંસા રૂપ સદાય ;

ઐશનાં નેત્ર વહે વારી, ગૃહસ્થની સ્થિતી દુખિઆરી,—પૂર્વનાં.

ચિત્રાંગદ—પ્રિયા ! તે તારા પિતાને મારી ઇચ્છા નિવેદન કરી ?

સૂઝગા—હા પ્રાણનાથ. અને તેમણે પ્રથમ તો તે વાતની ના પાડી. પણ મેં આગૃહથી જણાવ્યું કે, જળમાં યુદ્ધ પછી આપનાં માત, પિતા તથા સ્વસુર પક્ષનાં સગાં ઘણાં શોકાતુર થયાં હશે, અને તેથી તેમની વિરહ વેદના દુર કર્યા વગર એક જાડી પણ આપને સ્વસ્થતા થતી નથી, ત્યારે મારા પિતાએ આંખને જવાને આજ્ઞા આપી છે. પણ પ્રાણનાથ! દાસી સાથેજ આવશે, તે મારી સરત આપના લક્ષમાં હશેજ.

ચિત્રાંગદ—શશીવદની ! તારી ઈચ્છા મુન્ય તારે પાણી-ગૃહણ કર્યા પછી હું એક વર્ષ અત્રે રહ્યા, અને હવે મારી ધીરજ હઠી ગઈ છે. અરે ! ન્યારે તે સુંકુમારી શિખંતણી તથા મારાં માખાપનું અને સ્મરણ થાય છે, સારે મને જે દુઃખ થાય છે, તે મુખેથી કહેવાતું નથી. પ્રિયા ! તું હાલેક માસ તારા પિયરમાં રહી હોત, તો વધારે સારું થાત.

સૂમંગા—પ્રાણનાથ ! આપ છ માસ કહો છો. પણ છ ધડી પણ મારી નજર આગળથી આપને દૂર શી રીતે કરાય ? હાંયડી વૃક્ષથી જુદી પડી જાણી છે ? મીન પાણી વગર એકલું રહ્યું જાણ્યું છે ? તેમ તરણી પણ પતી વિખુટી શી રીતે રહે વારં ?

ચિત્રાંગદ—ન્યારે તારે આગ્રહ છે, સારે ભલે તું મારી સાથે આવજો. કાલે આપણે વિદાય થવું છે, માટે ચાલો આજે પ્રવાશની કેટલીક તૈયારી કરીયે. (એક નાગ ગભરાયેલા પ્રવેશ કરે છે.)

સૂમંગા—કરંટક ! તું કેમ ગભરાયો છું ? અરે ! તું ખૂણામાં કેમ સંતાઈો છું ?

કરંટક—દેવી ! એ ખેદકારક વૃત્તાંત હું મારા મુખથી શી રીતે ઉચ્ચારું ? અરે ! આપણા પ્રધાને આપના પિતાજીને કારાગૃહમાં પૂર્યા છે.

સૂમંગા—પ્રધાને મારા પિતાજીને કેદમાં પૂર્યા છે ! અરે ! તેને એવો અધર્મ શા માટે કરવો પડ્યો ?

કરંટક—તે મને ખબર નથી, પણ એવું સંભવાય છે કે, તેની ઈચ્છા આપના પતિને ઉપાડી જઈ તેની દીકરી સુનંદા સાથે તેમનું પરાણે સગ્ન કરવાની છે.

સૂમળા—રે ભગવાન ! મારા માથા પર આ શું દુઃખ !
પિતા અને સ્વામી, એ બંનેનો સંગાથે વિયોગ ! અરે ! ઇશ્વર
મારી કાણુ વહાર કરશે ?

ચિત્રાંગદ—પ્રિયા ! તું ગભરાઇશ માં આ ધનુષ્યના
પ્રતાપથી, અને સૂર્યવંશના યશસ્વિ રાજાઓના પૂન્યથી તેમનો
વંશજ હું, તારા પિતાજીને આ ક્ષણે કારાગૃહમાંથી છોડાવી તે
દુષ્ટ મંત્રીને યોગ્ય શિક્ષા કરવાને જાણી છું. તું અત્રે નિશ્ચિંત
બેસ. કરંટક ! ચાલ મને રસ્તો બતાવ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૬ હો.

સ્થળ—અરણ્ય.

સૂમળા—પ્રાણુપતી ! જગતમાં એવાં પણ નિદુર માણુ-
સો થાય છે, એમ હું માનતી નહિ હતી. કેહેવતમાં કહું છે કે,
“દુષ્ટ પાયેલો સાપ ડસે” એ ખોટું નથી.

ચિત્રાંગદ—કમળનયની ! મૃત્યુ લોકમાં આવતાં મેં આવા
માઠા સમાચાર સાંભળવાની આશા શખી નહિ હતી. નિઃશંક
મારા મૃત્યુની અદ્વિ સાંભળી તે નિર્દય સગાંએ એવું ધાર્યું હશે,
કે હવે વૃદ્ધ થયેલાં મારા વહાલાં માતપિતાના હાથ પગ ગયા, અને
તેથી તેમને કેદમાં નાંખી રાજ્ય દબાવી પડવું, એ રમત જેવું સં-
હેલું કામ છે. તેમની ગણત્રી થોડીવાર ખરી પડી છે, પણ હવે
તેમને ખબર પડશે, કે મારા માતપિતાનું તથા પ્રજાનું રક્ષણ કર-
વાને, તથા તેમને શિક્ષા કરવાને મારા હાથ કેવા સમર્થ છે. તે
સગાં, કે જેમના પર મારા પિતાએ કૃપા રાહે મોટી જાગીરો બક્ષી
હતી, તેજ ગુણુઓર ઘણું દુસ્ત્રમ નીવડ્યાં. પણ હવે તેમના
પાપનો ઘડો ગળા સુધી ભરાયો છે, અને પુટવાની તૈયારીમાં છે.
જેમ તારા પિતાના મંત્રીને કારાગૃહમાં પુરીને આપણે આવ્યાં,

તેમ મારી એવી ઈચ્છા છે કે, પ્રથમ મારા પિતાની રાજ્યધાની અયોધ્યા તરફ જઈ તેમને કેદમાંથી મુક્ત કરી, શત્રુને સગ્ન આપી, પછી મારા સસરાની ભુમીનો માર્ગ લેઈએ. કેમ પ્રિયા ! તને તે વિચાર કીક લાગે છે ?

સૂમત્રા—ધણે ઉત્તમ સ્વામિનાથ ! સૈન્યને ભારે અયોધ્યાનો રસ્તો લેવાનો આદેશ આપો.

ચિત્રાંગદ—હા, તેમજ કરીએ. (સૈન્યને અયોધ્યાની વાટે પાડે છે, અને તે માર્ગમાં ગાતું જાય છે.)

ગઝલ.

“સુનીએ જનાખ હાલ કહાતો,” એ રાહ.

ઉપાડો ચણે ચોંપથી, સંત્રામ ખેલવા

સર, ખર્ગ ને અસીતણુ, દધીમાં રેલવા; ઉપાડો—ટેક.

શુરવીરને છે માન, જગતમાં જુઓ ઝાઝું,

જુલમ, ત્રાસને ભુમીમાંથી પાછાં હડેલવા—ઉપાડો.

ધા મારવો, ખાવો એ કામ મદનું સાચું,

જીવતાં મળે જમીન, મુવે અમર તો થવા—ઉપાડો.

ખરાખરીનો ખેલ, ખાંડા સાથ ખેલવું,

આગળ ઉપાડયો ચણું તે ન પાછો ખેલવા—ઉપાડો.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—કારાગૃહ.

ચિત્રસેન—લક્ષા લગવાન ! આવા તે દુખના દહાડા તેં મારા માટે ક્યાં સંધરી રાખ્યા હતા ? અને રહી રહીને તે વૃધાવસ્થામાં તેં કેમ દેખાવ્યા ? ઈશ્વર ! આ કરતાં તો જો તેં મને આ દુનિયામાંથી વેહેલાંજ ઉપાડી લીધો હોત, તો અરે ! મારું હૃદય આટલું ન રિખાત.

કાંતા—પ્રાણનાથ! આપ રાત દિવસ એવી રીતે જીવ બાળી મને શું કરવા ઉભી સળગાવી મુકે છો? આપને વારં પણ હું કેટલી વાર? એમ વૃથા શોક કરવાથી વળવાનું પણ શું છે? હાય! હાય! કરી છાતી લેવાથી દુખિયાં છિયે તે શું સુખિયાં થઈ જઈશું? માટે માથે પડી તે વેઠી લેવી, એમાંજ સાર છે.

ચિત્ર—તે ખરું. પણ અરે! વેઠાય તે કેટલું? જોને મેં પાળી પોષીને છાતીસરસાં રાખ્યાં, તેજ સગાં મને તથા તને ઘડપણમાં આકાળી કોટડીમાં અધારે કુવે નાંખી રાખ્યોના ઉપભોગ સ્વેચ્છાનુસાર કરી, મારી રાખ્યજીવત, ધર્મી પ્રજાને મારા જીવતાં દુખ આપે છે. અરે! એવા ધા બોલ વારં કેમ રૂઝાય? વારં તે પણ એક વખત જેમ તેમ કરી વેઠીયે, પણ એઝારા દૈવ્યે વળી પહાડ જેવો એકનો એક કુંવર હરી મને નોધારો કર્યો. આ ધાથી તો જીવતો કચડાઇ મુવો છું. રે ઇશ્વર! તારા દયાળું સ્વભાવને શું આ છાજતું થયું છે?

કાંતા—અરે મારી આંધળીની આંખ ચિત્રાંગદ! બેઠા તને નવજાહિના વાઢાળી જન્મ આપ્યો અને પછી વિદ્યામૂતર ચુથી પોષી મોટો કર્યો, તે મારી છાતીમાં આમ મુકવાને? દીકરા, તારી જનેતાનું દુખ જો તું ઉપરથી જોતો હજી, તો લાંથી તને એક વખત મળી જવાનું મન થાય, અથવા નહિ તો મને ટળવળતી ન રાખતાં તું ઈશ્વર પાસે બોલાવી લેજ. (કુંસકે રડે છે.)

ચિત્ર—જો, જો તું હમણું મને ધીરજ આપતી હતી, અને પાછી તુંજ આમ મન મુકે છે. બહાલી! શેનો એ દીકરો? દીકરો થઈ પેટે અવતર્યો એટલુંજ.

કાંતા—સ્વામીન્નય! અરે એવું ના બોલો. એની બલાઈ તથા સલુકાઇ તો આ રૂંવે રૂંવે બોલોભવ સ્થાલશે. અરે! તેં આપણને મોં ભરીને કુવો બોલાવતો, તથા પાણી પણ પૂછ્યા વગર

પિતો નહિ. મારા સ્વર્ગવાસી કોડીસા કુંવર ! તેં મને તારા ગુણથી મારી નાંખી છે બેટા !

ચિત્ર—ખરું છે પ્રિયા ! ઘણાંએ છોકરા જોયા, પણ માવ-તરતું દુખ જાણનાર તથા હેડે ધરનાર એના જેવા થોડા. કુંવર ! અરે મારા હૈયાના હીર ! તારું હસતું મોંડું જેવાને ઇશ્વર મને ઉપાડી કેમ લેતો નથી.

(નેપથ્યમાં) “પિતાજી ! માડી ! આપનો આચાંકિત કુંવર આપના ચરણમાં પડવા આવ્યો. ”

ચિત્ર—(આશ્ચર્ય પામી) અરે ! આ હું શું સાંભળું છું ! શું આ શબ્દ કુંવરના હશે ? અરે ! ભણુકારા. તે ભાં, હું ભાં.

ચિત્રાંગદ—(ધસી આવી પિતાને વળગી પડી) પિતાજી ! મારા શિરછત્ર તાત ! મારા જેવા કપુતે આપને કેટલા દુઃખી કર્યા ! પિતાજી ! અરેરે ! મારાં જીવતાં આપની આવી સ્થિતી થઈ એ શું મને થોડું દુઃખ છે ?

કાંતા—(આગળ ધસી આવી) બેટા ! બાપુ ચિત્રાંગદ ! આવ હું તને મારી બળેલી છાતી સાથે ચાંપી “ મુવેગત થઈ ”. (તેમ કરે છે) બેટા ! એ છાતીમાંથી ઉમળકાથી દુધ પાતાં મેં એવું નહોતું, ધાર્યું કે, તું ભાંજ વિજેગનો કારી ભાલો ભોડીશ. પણ હશે જે વાત થઈ તેને શા માટે સંભારવી. વારં દીકરા ! ભારે તારા મૃત્યુની ખોટી વાત પણ શું શત્રુઓએ ઉડાડી હતી ?

ચિત્રાં—મારા શિરછત્ર પિતા તથા બહાલી માડી ! તે વાત હું માંડીને કાલે તમને કહીશ. હમણાં તો ઐટલુંજ કહું છું કે જે સગાંએ શત્રુ બની તમને તથા આપની ધર્મનિષ્ઠા (યતને દુખ આપ્યું હતું, તેમને પકડી કેદમાં નાંખ્યાં છે. અને આજથી સર્વ દુઃખો દૂર થયાં છે.

ચિત્ર—ખેટા, તને મળ્યા પછી હવે હું મારી રૈયતનું મુખ જોવાને અધીરો થયો છું, માટે ચાલો બહાર જઈએ. અહો ઇશ્વર ! માણસને દુખ, મુખ આપવાના તારા રસ્તા કોણ સમજી શકે ? અને તારી કૃપાની તૂલના કેવી રીતે થાય ?

(બધાં જાયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—શિમંતણીનો મેહેલ.

શિમંતણી—(એકલી)

રાગ—વેરાવળ.

“ વનચર વિરા વધામણી ” એ રાગ.

પ્રાણ પતી વિણ તરફડે, મને રહેત ન થાય,
વિહં ચિતામાં બળી મરું, તોયે જીવ ન જાય;—પ્રાણ. ટેક.
વિશ્વ દિસે સન્ય મુજને, ગમે કોઈની ન વાત,
જેટલું સુખ દુખ તે થયું, જાણે કરું મુજ ધાત;—પ્રાણ.
જેજ્ઞાન અહર્નિશ હું રહું, છુટી અવતાર છેક,
માત. પિતા સગાં સર્વ તે. વૃથા પિયુ વિણ એક;—પ્રાણ.
આવ્યાની આશા ઉરે ધરી, જેયું દિવસ તે રાત,
જ્યારે મળીશ મારા કંઈને, રમે મનમાં એ વાત;—પ્રાણ.
અરે ! હવે મારી ધારજનો પણ છોડો આવ્યો છે. જોગીના

વચન પ્રમાણે આજ જે વર્ષે પુરાં થયાં. પણ જ્યારે આ કુટેલી આંખો તેને જોશે. તેની છબી તો ચિત્ર રૂપે દ્રષ્ટિ આગળથી કાણું વાર પણ અળગી થતી નથી. છતાં તે મૂળ મૂર્તિની ઝાંખી હું મંદભાગ્યણીને સ્વપ્નવત્ ધર્ષ છે. અરે ! મેં પેટ ભરીને તેમનું હસતું વદનકમળ પણ નિર્જુ નથી. મને શી ખબર કે તે પ્રભા-

તના ઝાકળની પેઠે જોતજોતામાં અલોપ થઇ જશે, નહિ તો ચક્રાર
જેમ ચંદ્રને ધારીને એક દ્રષ્ટિથી ટગર ટગર જોઈ રહે છે, તેમ હું
પણ તેમના સોહામણા મુખને રાત દિવસ જોયાં કરત. પણ મારા
કુટેલા ભાગ્યમાં એવું સુખ માણવાનું લખ્યું હોય, સારે તેવું અગા-
ઉથી સુઝે કને ?

શિખરિણી છંદ.

નથી જોયું ધારી, વફત તુજ સ્વામી ! મન ભરી,
નથી પાસે બેસી, સુખ દુખની વાતો પણ કરી ;
બળેલા હાથોથી, નથિ રૂચિર પાકોળ પિરસ્યા,
નથી સેવ્યા ચણેલા, છળ કરિ પતી શું તજી ગયા ?
સજી શ્રંગારે હું, પતિ સમિપ ઉભી રહી નથી,
સળેડે બેસીને, ધરમ પુન યજ્ઞે કિંધ નથી ;
નથી નેત્રે દીડી, શ્વસુરનગરી મેં પણ અરે !
ઉઠી આશા તેવી, મનમહિ મરી તે ગઇ અરે !

સુશિલા—બેઠેન શિખરિણી ! તને એકલી તો એક ધડી
પણ મુકાય નહિ, એ શું ? રાત દિવસ રડી રડીને તથા જાંખના
કરીકરીને તો કાયાનો કાપલો કરી નાંખ્યો છે.

શિખરિણી—તેના વગર મારી બહાલી સખી ! આ કાયા
બાળી મુકવાના ખપની પણ નથી. જેમ ઝાડનાં મુળાડિયાંને પાણી
ન મળતાં તે મુકાય છે, તેમ મારી આશાનો ઝરો મુકાવાથી મારું
શરીર ગળે તેમાં શી નવાઇ ? બોલ બહેન ! હું શું કરું ને ક્યાં
જાઉં, કે શી રીતે મારા પ્રાણનાથને મળું ?

સુશિલા—કંઈ જવાની અગત્ય નથી. હમણાં જેમ તું
ધવળ ચિર ધારણ કરી, તથા શ્રંગાર સર્વ તજી, ફળફળાદિનો
આહાર કરી શિવજીનું વ્રત કરે છે, તેમ કરતી રહે, એટલે શિવ.

કૃપાથી તારી ઈચ્છા થયા વિના નહિ રહે. (એટલામાં ધસતી રત્નવંદા આવે છે.)

મુશિલા—અલી રત્નવંદા ! આજ તું આમ હરખધેલી કેમ બની ગઇ છું ? તું કંઈ સુખદ સમાચાર કહેવાને આવી હોઈ, એમ લાગે છે.

રત્ન—(શ્વાસ ભેતી) અરે વધામણી ! વધામણી ! અને મને એકાવળ હાર તે કહેવાના બદલામાં ! મહારાજ ચિત્રાંગદ, રાજ્યપિતા તથા માતાસહ અત્રે વધારે છે !

શિમંતળી—પ્રાણનાથ આવે છે ! અરે બેહેન, મને રસ્તે બતાવ કે હું સાચી જઈ મળું. (ધસતી માંડે છે, પણ ચિત્રાંગદ સામે મળે છે)

ચિત્રાંગદ—(શિમંતણીને છાતી સરસી લેઈ) અરે ! પ્રિયા ! તારા મોંઢા સાચું મારાથી જોવાતું નથી. મારા વિજેગમાં તેં કેટલું દુઃખ વેઠ્યું !

શિમં—પ્રાણનાથ ! તે મારો નસિયનો વાંક, તેમાં આપ શું કરે ? તેમછતાં તે બધાં દુઃખો આજ મને આપના સંયોગમાં પાછાં સુખરૂપ થઈ પડ્યાં છે.

સૂમળા—બેહેન શિમંતણી ! મને તમારી કોમળ કાયાતું આલિંગન લેવા દો. આજથી આપણ બંને માનણી સગી બેહેનોની પેઠે સંગાથે રહીશું.

શિમં—ધણા હરખથી બેહેન. (બેટે છે) પણ પ્રાણનાથ ! આપ બે વર્ષ ક્યાં રહી આવ્યા, તે તો કહો.

સૂમળા—તે વાત બેહેન ! તેમના કરતાં હું વધારે સારી રીતે તમને કોઈ નિવૃત્તિને પ્રસંગે કહી સંભળાવીશ. હમણું તો એટલું જ કહું છું કે, મેં તેમને બે વર્ષ ચોરી રાખ્યા હતા. બેહેન !

મારો તે અપરાધ ક્ષમા કરજો. (એટલાજ રાગ તથા રાણી પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા—પ્રતાપી યુવરાજ ! ફરી આપનાં દર્શણ થવાથી મને, મારી રાણીને, તથા મારી પ્રજાને તેમાં પણ વિશેષ કરી મારી પેટની પ્રજાને (શિમંતણી તરફ જુએ છે) જે હરખ થયો છે, તે સુખથી કેહેવાતો નથી. ટુંકમાં અમારાં સર્વનો અવતાર આપના દર્શણથી કૃતાર્થ થયો. અહો જગદાત્મા ! તારા સંકલ્પો તથા રચનાનું કિંચિત્ પણ જ્ઞાન અમારા જેવા વિકારી સંસારી જીવોને થવું ખચિત દુર્લભ છે. દરેક દેહધારી પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિ દુનિઆને દેખાડવા ગંભીર શબ્દોમાં કહે છે કે, “પરમેશ્વર જે કંઈ તેની અગાધ બુદ્ધિને અનુસરીને કરે છે, તે માણસ જાતના કલ્યાણ અને સુખના અર્થેજ હોય છે.” તે પ્રમાણે જ્યારે નાશવંત વિકારી પ્રાણીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, સારે તે સંતોષી બની પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવા તેની પ્રાર્થના કરે છે, તથા તેના કામની, પ્રેમાળ વાણી-માં અતિહર્ષથી સ્તુતી પણ કરે છે. પણ જ્યારે તેને કંઈ દુઃખ થાય છે, કે તે કોઈ અણુધારી આપદામાં આવી ફસે છે, સારે તેજ મહાત્મ ભક્તરાજ અસંતોષી થઈ પરમેશ્વરની ભક્તિ પ્રત્યે ઉદાશિનતા રાખી ઇશ્વરનાં કામો તરફ ઇતરાજી દર્શાવે છે, એટલુંજ નહીં પણ પ્રસંગોપાત દુઃખાવેશમાં ચિડાઈ લેવે છે કે, “ઇશ્વરને સ્વાં અંધાર છે ; નહિ તો આવું તે થાય ?” પણ આટલામાંજ તેના ક્રોશનો અંત આવતો નથી. વખતે માણસ, ઇશ્વર તથા દુનિઆનાં બધાં દુઃખ, ક્રોશ, તથા વેરનો એકદમ સંગાથે છેડો છુટકો કરવાને તે ભક્તરાજ જીવ પર આવી જઈ મૃત્યુના હાથમાં ધંસી પડે છે ! માનવ પ્રાણીની નબળાઈ તથા મંદમતીનાં શું આ પ્રભક્ષ, અને અસરકારક પ્રમાણો નથી ? અને તેમછતાં તે પ્રમાણોને પુર્તી રીતે ન સ્વિકારતાં આપણે આપણા જ્ઞાન, સદ્ગુણ તથા આત્મા

પર રાખેલી સ્વસાનને, ફેટલી દાંભિક પતરાળ ઢોકિયે છિયે. આ
પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, સુખ તથા આનંદમાં પ્રભુભક્તિ, એક
મોજ તરીકે કરવી, એ ભક્તમંડળાઓ માટે સેહેલું કામ છે,
પણ તેજ તેમને દુઃખ, ચિન્તા અને વ્યાધિમાં ધણું દુર્ઘટ થઈ પડે
છે. જગદાત્મા ! અમારી નબળાઈ તથા વિકારોનું મનન કરતાં,
તારા શુદ્ધ, મહાન અને સર્વોત્તમ ગુણો જેમ વધારે સ્પષ્ટ સમજાય
છે, તેમ અમ અસ્પષ્ટવોનું ક્ષુદ્રપણું તે પ્રમાણમાં વિશેષ ઉઘાડું
પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં રાણી સહ સંસાર છોડી પરમાત્મામાં ચિત્ત
પ્રાવવા વનમાં જવાનો મારો ધણા વરશથી વિચાર હતો, તે હવે
સફળ થશે. જમાત્રને આવતી કાલે રાજ્યદંડ સોંપી હું વનની વાટ
લેઈશ. ઈશ્વરનો ઉપકાર આજ આપણા પર એટલો બધો થયો છે,
કે ચાલો આપણે બધા સંગાથે તેનું મંજળ નામોન્ચારણ કરિયે.

રાગ હોરી.

“ દુખ મેરો હરો, રે ભોળાનાથ ડીગંબર ” એ રાહ.

જીવનો પાળણુહાર, સરજનહાર પ્રભુ તું,—જીવનો.—ટેક.

અગણિત ગુણ તુજ ગણતાં જનની કુદ્ધિ ન પામે પાર.

સત્ય, સખળ, સર્વાન્તર્યામી, તુજ સ્વરૂપ સુખકાર ;

સકળનો સાર પ્રભુ તું—જીવનો.

ભવસાગરમાં ભમિયે ભુલીને, નિજ આત્માનું ભાન ;

વિવિધ વિકારો પુટે વળગ્યા છે, કામ, ક્રોધ, અભિમાન ;

સાચી એક બહાર પ્રભુ તું,—જીવનો.

કૃતિ અમારી કુડી છે પરંતું, આપ છો કરુણાનિધાન.

તારી પ્રભુતા તણો છે ભરંસો, અન્ય ન તુજ સમાન.

મોક્ષ દેનાર પ્રભુ તું,—જીવનો.

શ્વિ મુનીએ વન વિચરી વિચાર્યું, ધ્યાન વિશે તુજ રૂપ ;

તોપણ પાર ન પામ્યા એવો તું, સાક્ષી જન્મતનો અનુપ ;
શાંતિ અંબાર પ્રભુ તું,—જીવનો.

પાપના તાપથી તમ થઇને, દંડવત્ કરિયે પ્રણામ ;
શાંતિ સુધા શેષ અર્પિ પ્રભુજી, સમવો વિકાશે તમામ ;
વરનો દાતાર પ્રભુ તું,—જીવનો.

